

'We hebben niet de middelen om onszelf 100% te geven'

Een zoektocht naar de (on)mogelijkheden voor processen van empowerment onder thuisloze- en ongedocumenteerde jongeren

Lieke M. Wissink

‘We hebben niet de middelen om onszelf 100% te geven’

Een zoektocht naar de (on)mogelijkheden voor processen van empowerment onder thuisloze- en ongedocumenteerde jongeren

Dr. Lieke M. Wissink

Leiding onderzoek: lector dr. Femke Kaulingfreks

Lectoraat Jeugd en Samenleving, Hogeschool Inholland Amsterdam

Januari 2021

Met dank aan Stichting Here to Support (HtS) en alle betrokkenen van de besproken projecten. Uit privacyoverwegingen zijn alle namen van deelnemers in de tekst geanonimiseerd.

Foto cover: Een jongere uit het PrintRights-team werkt aan het vervaardigen van mondmaskers. Alle foto's in dit onderzoeksrapport werden gemaakt door Lieke Wissink tijdens het onderzoek

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 Inleiding	4
Hoofdstuk 2 Empowerment Concept in vogelvlucht	6
Hoofdstuk 3 Over participatief onderzoek methoden, meerwaarde en uitdagingen	10
Hoofdstuk 4 Stichting Here to Support Wie zijn ze en wat doen ze	13
Hoofdstuk 5 Empowerment in tijden van crisis	23
Hoofdstuk 6 Tussen het reproduceren en het uitdagen van structuren	36
Hoofdstuk 7 Slot Hoe empowerment processen duurzaam te ondersteunen?	41
Literatuur	42

1. Inleiding

In dit document nemen we de lezer mee op onze ontdekkingstocht naar **empowerment projecten voor thuisloze en ongedocumenteerde jongeren in een grootstedelijk gebied**. We deden een jaar participatief onderzoek (2019-2020) naar processen van empowerment voor deelnemers tussen de 16 en 27 jaar in Amsterdam. Wat betekent empowerment en voor wie, wanneer is er sprake van empowerment, en wat kan een proces van empowerment beïnvloeden in zowel ondersteunende als beperkende zin? Om de aard van die beïnvloeding te analyseren onderscheiden we in dit onderzoek drie sociale invloedssferen. Deze worden gevormd door **de deelnemers en hun collectief** zelf; **ondersteuners** uit het maatschappelijk middenveld zoals vrijwilligers en projectbegeleiders, en tot slot; de **maatschappelijke structuren** waarbinnen de doelgroep beweegt. Waar ligt de remmende of ondersteunende kracht van deze relaties op processen van empowerment?

Om deze relaties te onderzoeken richten we ons op lokale initiatieven van **Stichting Here to Support (HtS)**. Zij ontwikkelt binnen **Amsterdam** projecten ter ondersteuning van **ongedocumenteerde** mensen en verkent al doende wat daarin *best practices* zijn. De reflecties die we hier delen komen daarmee recht uit de praktijk. Zij dienen als *evaluatie* van reeds afgeronde projecten, als *inspiratie* voor toekomstige projecten en ter *verheldering* van wat het streven naar een inclusieve samenleving middels empowerment behelst. Omdat HtS zich niet richt op één leeftijdsgroep in het aanbod van haar projecten nemen wij soms ook deelnemers in dit onderzoek mee die niet onder 'jongeren' vallen maar als mededeelnemers weldegelijk deel uitmaken van het collectief van de jongeren.

Voor alle **deelnemers** van de te bespreken projecten is het doorgaans moeilijk om maatschappelijke hulpbronnen aan te spreken. Dit houdt verband met hun status: het ontbreekt hen aan een juridisch recht op verblijf in Nederland. Hoewel velen verstrikt zitten in een complexe administratieve molen worden zij ook wel 'ongedocumenteerd' genoemd. Toegang tot basisbehoeften, zoals onderdak, eten, medische zorg en inkomen, is voor deze groep verre van vanzelfsprekend. Als ze hier al toegang toe hebben dan is dit vaak van tijdelijke aard en daarmee instabiel.

Het onderzoek vond plaats tussen november 2019 en oktober 2020. De **coronacrisis** die zich gedurende het onderzoek aandienende zette de maatschappelijke positie van deze groep verder onder druk. Zo was het voor veel ongedocumenteerde jongeren onmogelijk om in thuisisolatie te gaan en bood de coronacrisisopvang geen mogelijkheden tot *social distancing*. Dit illustreert de sterke marginalisatie van deze groep in de maatschappij. Door te onderzoeken hoe deze groep *ondanks* dit gebrek aan basale condities stappen kon zetten in een proces van empowerment, worden sleutelmomenten daartoe juist verscherpt zichtbaar. Dit onderzoek is van meerwaarde omdat we die sleutelmomenten in kaart konden brengen. Inzicht in deze sleutelmomenten is van waarde voor een bredere groep professionals en vrijwilligers die **sociaal werk** gerelateerd opereren. Doel is vervolgens om met de verworven inzichten te belichten hoe deelnemers, hulpverlening en beleid gezamenlijk kunnen inzetten op empowerment mede *dankzij* ondersteuning.

Gevolgd door deze inleiding bespreken we:

(2) We lichten eerst toe wat **empowerment** inhoudt. Wat is de betekenis van dit begrip vandaag de dag en wat zijn de wortels van de term empowerment? We benoemen de, binnen het hulpverleningsdomein veelgebruikte 'dimensies' van processen van empowerment. Vervolgens introduceren we een analytisch onderscheid tussen drie invloedssferen waarbinnen deze processen plaats vinden: de **deelnemers onderling**, de **ondersteunende netwerken** rondom deze groep, en de **maatschappelijke structuren** waarin zij bewegen.

(3) Daarna leggen we verantwoording af over onze onderzoeksmethoden. Waarom kozen we voor **participatief onderzoek**, wat is de meerwaarde daarvan en welke uitdagingen dienen zich aan?

(4) Vervolgens gaan we dieper in op **Stichting Here to Support**. Wie maken onderdeel uit van deze stichting, wat is de plek van de stichting binnen de hulpverlening en hoe verhoudt zij zich tot mensen zonder papieren? Ook bespreken we twee van hun projecten die vroegtijdig afgebroken moesten worden in verband met **corona maatregelen**: het project (A) 'Boss Your Own Project' en de (B) 'CoCreative Agency'

(5) Here to Support anticipeerde op de door de corona maatregelen veroorzaakte situatie door behoeften onder haar doelgroep te signaleren en initiatieven te ondersteunen die ontstonden in deze maatschappelijke crisis, zoals een (C) **dagopvang in politiek-sociaal centrum Nieuwland** en het (D) **produceren van mondkapjes onder het eigen label PrintRights**.

(6) Hierna nemen we de besproken projecten als aanleiding om de complexe positie van ondersteuners uit het middenveld uit te lichten. Dat doen we door een onderscheid te maken in het hulpverleningsveld tussen enerzijds handelingen die maatschappelijke structuren reproduceren, en anderzijds handelingen die maatschappelijke structuren juist uitdagen.

(7) Tot slot vatten we de beperkende en ondersteunende relaties nog eens samen. We erkennen de valkuilen van de term 'empowerment' in het hulpverleningsveld maar wijzen deze niet af. In plaats daarvan moedigen we aan tot kritische reflectie en het plaatsen van een stip op de horizon voor toekomstige **empowerment projecten**, die de ondersteuning van **collectieven** vanuit zowel het **maatschappelijk middenveld** alsook de **politiek-maatschappelijke context** zouden kunnen bevorderen.

2. Empowerment | Concept in vogelvlucht

Korte schets empowerment in het internationale debat

Paulo Freire wordt gezien als een van de pioniers van het empowerment denken met zijn in 1968 gepubliceerde werk *'Pedagogy of the Oppressed'*, (Calvès, 2009, p. 3). Freire verwijst hierin naar het belang van het scheppen van kritisch bewustzijn. Binnen empowerment denken wordt dit van primair belang geacht. Om tot handelingen te komen die de eigen situatie kunnen verbeteren, dienen mensen die gemarginaliseerd worden zich allereerst bewust te zijn van hun positie. Meerdere denkers hebben er daarnaast op gewezen dat empowerment in de praktijk een voortdurend *proces* is en geen uitkomst (Carr, 2003; Calvès, 2009, p. 10). Daarbij, zo vervolgt Carr, is het beginpunt bij een proces van empowerment vaak 'a position of human misery, whether it is termed *powerlessness, oppression, or deprivation*' (Carr, 2003, p. 13). Doel is dan om deze positie te verbeteren door individuen of collectieven een ontwikkeling door te laten maken van 'powerless' naar 'empowered'. De groepen waarop empowerment zich richt zijn dan ook veranderlijk.

Een empowerment proces vindt altijd plaats in interactie met de sociale omgeving, oftewel vergt een 'person-in-environment' benadering (Carr, 2003, p. 9). Empowerment dient ertoe gelijkwaardigheid in de samenleving te vergroten. Omdat verhoudingen in de samenleving continue in ontwikkeling zijn is empowerment ook nooit 'af' maar altijd in beweging, een proces. De constante inspanning die empowerment vraagt om gelijkheid na te streven in een samenleving verklaart daarmee ook haar centrale plek binnen sociaal werk, waarbinnen het begrip empowerment niet meer weg te denken is. Barbara Bryant Solomon introduceerde de term in het werkveld al in de jaren '70 en wordt daarom ook wel gezien als de 'first major social work thinker who developed the concept of empowerment for the profession' (Turner, 2011, p. 162).

Solomon identificeerde indirecte en directe barricades die het ontwikkelen van de eigen kracht in de weg staan en dus uitgedaagd moeten worden om tot empowerment te komen. '**Indirect power blocks** represent internalized negative valuations (of the oppressor) that are incorporated into the developmental experiences of the individual as mediated by significant others. "**Direct power blocks**" are applied directly by some agent of society's major social institutions' (Solomon, 1976, geciteerd in Turner, 2011, p. 162). 'Power', zo centraal in empowerment, heeft een performatieve potentie: '[Power] may be productive and generative', waarbij: 'The control of power may not necessarily be governed by physical, economic and social strength, but by socialization and social practices' (Wong, 2003, p. 311). De focus ligt dus op processen en niet op (gegeven of verkregen) eigenschappen. Dagelijkse praktijken, waaronder handelingen, bijeenkomsten, of interventies, zijn scheppend van aard.

Empowerment in het Nederlandse landschap van sociaal werk

Wat is empowerment? Daarop is allereerst geen eenduidig antwoord te geven. Door de complexiteit van het concept kampt het met 'definitiekwesties' (Boumans, 2015, p. 19). Empowerment dreigt in de praktijk vaak gereduceerd te worden tot een enkelvoudig aspect van die complexiteit. Om niet in te boeten aan complexiteit is de uitleg van Tine van Regenmortel als vooraanstaand empowerment-denker in de lage landen interessant: 'De empowermenttheorie verbindt het individuele welzijn, de individuele krachten en natuurlijke helpsystemen steeds met de bredere sociale en politieke omgeving. **Empowerment stelt dat vele sociale problemen structureel van aard zijn en mede bestaan door een ongelijke verdeling en toegang tot hulp- en steunbronnen.**' (Van Regenmortel, 2009, pp. 24-25). Bij de doelgroep die centraal staat in ons onderzoek is dit laatste punt bij uitstek van toepassing.

Ongedocumenteerde mensen zijn uitgesloten van hulp- en steunbronnen waar mensen met een juridisch recht op verblijf wel toegang toe hebben. Deze gedachtegang van Van Regenmortel volgend vormen ongedocumenteerde mensen dus een groep in onze samenleving voor wie er veel winst te behalen valt op het gebied van empowerment teneinde naar een meer inclusieve samenleving te bewegen. Ook lector Empowerment en Professionalisering Lilian Linders benadrukt hier de samenhang tussen individuen en de samenleving: 'Empowerment is gericht op de toename van het vermogen van mensen om hun eigen leven en de gewenste veranderingen daarin vorm te geven. Het is een breed en kritisch begrip dat ook aandacht vraagt voor de rol van de omgeving en de samenleving bij het verbeteren van kwaliteit van leven.' (Linders, 2019, p. 10). Het begrip empowerment omvat dus zowel de mens en diens vermogens te empoweren als ook de ruimte waarin dat proces al dan niet mogelijk wordt gemaakt: de sociale omgeving en de politiek-

maatschappelijke context. Zowel in als tussen empowerment theorieën en projecten kunnen verschillen bestaan over waar de nadruk op wordt gelegd. Soms op het vermogen van het individu, soms op het belang van de sociale omgeving, soms op de voorwaarden die er voor dit proces gewaarborgd moeten worden vanuit de maatschappij. Omdat ze allemaal gerelateerd aan elkaar zijn, vormt ook deze tekst geen uitzondering op de zoektocht naar een balans hiertussen.

Vast staat dat de verantwoordelijkheid voor empowerment niet alleen bij het individu ligt; de 'te empoweren' mens is immers ook een product van diens omgeving. Toch wordt empowerment in het Nederlandse debat vaak in verband gebracht met concepten die de nadruk vooral op het handelen van individuen leggen, zoals het overwinnen van obstakels vanuit de 'eigen kracht', of bijdragen aan de maatschappij door 'participatie'. 'Activering' is een andere 'ambigue' term in ditzelfde rijtje (Trommel, 2018, p. 106). Deze termen zijn alom vertegenwoordigd in subsidieaanvragen gericht op ondersteuning van gemarginaliseerde doelgroepen maar het adresseren van structurele, sociale verandering als belangrijke pijler van empowerment is in deze benaderingen niet altijd (volledig) terug te vinden. Zo lezen we in een rapport van Movisie uit 2008 dat empowerment binnen sociaal werk het volgende behelst: 'Kwetsbare burgers of burgers in een achterstandspositie kunnen zich niet als een Baron von Münchhausen *aan hun eigen haren uit het moeras trekken*. Ze hebben een kracht van buitenaf nodig, een helper, vaak in de persoon van een hulpverlener of andere sociale professional' (Engbersen et al., 2008, p. 7). De instandhouding van het 'probleem', namelijk een achtergestelde positie, wordt gezocht in die achtergestelde personen zelf. Vervolgens wordt de oplossing ervan gezocht in ondersteuning bij hun handelen. Wie haalt hen uit het moeras? Het maatschappelijke moeras zelf blijft hier echter onbesproken. Hoe kan van mensen gedragsverandering verlangd worden, en van sociaal werkers de juiste ondersteuning gevraagd worden, terwijl er niet wordt gerept over het aanpakken van het moeras waar mensen in wegzakken? Het moeras staat hier symbool voor de structuren in de samenleving waardoor mensen in een gemarginaliseerde positie geraken. In het geval van de doelgroep die in dit onderzoek centraal staat, ongedocumenteerde mensen, is de beperkte toegang tot basisvoorzieningen bijvoorbeeld onderdeel van het moeras.

De problematische keerzijde van individualistische benaderingen van empowerment is dat ze de aandacht te weinig vestigen op structureel maatschappelijke belemmeringen. Inderdaad, '[i]n definities waarin empowerment te sterk wordt vereenzelvigd met zelfredzaamheid en eigen kracht, gaat feitelijk het hele machtsverhaal verloren.' (Boumans, 2015, p. 21). Dit machtsverhaal speelt zich af op het politiek-maatschappelijke niveau: 'de macht om veranderingen door te voeren zoals het veranderen van vooroordelen, betere toegankelijkheid van voorzieningen en hulpbronnen, beïnvloeden van wet- en regelgevingen' (Van Regenmortel, 2009, p. 28). Het concept empowerment draagt het dus zeker in zich om het 'moeras' te benoemen en aan te pakken. Volgens lector Femke Kaulingfreks heeft empowerment 'van origine een collectieve emancipatoire lading, die verder gaat dan het participatie-credo waar het tegenwoordig vaak mee wordt geassocieerd. Empowerment impliceert niet alleen dat mensen "mee kunnen doen" aan de maatschappij, maar ook dat ze voldoende sociale invloed en politieke inspraak hebben om mede de inrichting van de maatschappij vorm te geven.' (Kaulingfreks, 2019, p. 19). Doordat ongedocumenteerde mensen geen juridische status hebben, is de mogelijkheid tot politieke inspraak voor hen beperkt. Zo mogen ze niet stemmen of een WOB-verzoek indienen. Het is dus van belang dat actie die gericht is op inclusie en sociale verandering niet alleen overgelaten wordt aan de doelgroep zelf maar dat ook netwerken van sociale steun en de maatschappij in brede zin zich vormt teneinde ruimte te creëren voor empowerment. Voor ongedocumenteerde mensen zijn de beperkende structuren die hen belemmeren - het moeras - continue aanwezig. Datzelfde geldt voor het vormgeven van hulpverlening voor deze doelgroep.

Empowerment in sociaal werk vandaag

Empowerment behelst het maatschappelijke streven naar gelijkwaardigheid. Daarin zijn Solomon's concepten van directe- en indirecte barricades voor empowerment nog altijd relevant. Ter aanvulling op dit analytische kader worden er tegenwoordig vaak drie niveaus van empowerment herkend die op elkaar ingrijpen, ook wel de 'three interlocking dimensions of empowerment' genoemd (Turner, 2011 [1974], zie ook Jacobs et al., 2005). Ook Van Regenmortel gebruikt deze drie niveaus van empowerment in haar werk (zie tekst box op pagina 8). Van Regenmortel licht over 'power' binnen empowerment processen aanvullend toe hoe 'power' op verschillende niveaus acties mobiliseert: 'Essentieel bij empowerment is net deze meervoudigheid, de inherente verwevenheid van het individuele, collectieve en politiek-maatschappelijke niveau. Het "power" aspect omvat dus de persoonlijke en collectieve kracht en kwaliteiten van personen en groepen die worden omgezet in macht en invloed op een breder sociaal, maatschappelijk en politiek vlak'

(2009, pp. 28-29). Van Regenmortel benadrukt het belang van de politiek maatschappelijke context, waarbij de opdracht om deze te beïnvloeden ligt bij de individuen of collectieven. Dat is een grote opdracht wanneer deze context juist een marginaliserend effect heeft op die groepen. Het is daarom ook legitiem om handelingen vanuit de politiek maatschappelijke context te verlangen teneinde de samenleving inclusiever te maken.

Drie invloedssferen om empowerment processen te observeren

Zonder ons af te keren van deze analytische kijk op processen van empowerment middels de drie niveaus, willen we ten behoeve van dit onderzoek een aanvullend onderscheid introduceren om onze bevindingen te analyseren. De reden hiervoor is dat de processen van empowerment zoals beschreven in de drie niveaus van Van Regenmortel de 'empowerende' handeling leggen bij de gemarginaliseerde groepen, zoals het aanwenden van bronnen of het beïnvloeden van wetgeving. Met het onderscheid dat we hier willen maken benadrukken we dat de handelingen die nodig zijn voor processen van empowerment niet alleen bij de doelgroep zelf liggen. We benadrukken dus de gedeelde verantwoordelijkheid tot empowerment in de samenleving. Daarmee verschuiven we de blik van de 'te empoweren' mens naar de relaties tussen deze mens en diens omgevingen.

We onderscheiden daarom drie sociale invloedssferen om processen van empowerment te observeren. Deze drie invloedssferen zijn: - de **deelnemers** zelf (zowel op individueel- als collectief niveau), het (sociale ondersteunings-) **netwerk** om deze deelnemers heen, en de **maatschappelijke structuren** waarin de doelgroep zich beweegt, waaronder lokaal en nationaal beleid. Deze invloedssferen verwijzen dus naar *de sociale omgevingen* waarbinnen processen van empowerment zich op verschillende niveaus kunnen voltrekken. Door deze invloedssferen in beeld te brengen kan het machtsverhaal een nieuwe plek krijgen. De vraag in hoeverre wetgeving beïnvloed kan worden begint niet alleen bij de vraag of een individu of gemeenschap in staat is die beïnvloeding uit te voeren. De vraag is ook hoe sociaal werkers hierin sturen middels projectvormgeving, en ook hoe wetgeving gemeenschappen al dan niet belemmert om dit te doen.

De drie genoemde invloedssferen waarbinnen zich processen van empowerment kunnen voltrekken, lopen als rode draden door deze tekst. Zij zijn op belangrijke momenten te herkennen aan hun kleurcodes:

- acties van **individuen en de collectieven** die zij vormen
- ondersteuning geboden vanuit het **sociale netwerk** in het maatschappelijk middenveld,
- en de **maatschappelijke structuren** waarbinnen deelnemers bewegen (vergelijkbaar met de sociaal-politieke context)

De relatie tussen de drie niveaus van empowerment tot het begrip 'power' door Tine van Regenmortel (2009, p. 28):

- Op individueel niveau duidt dit op 'power from within' (kracht van binnenuit) met onder meer het aanspreken van eigen kwaliteiten, het ontwikkelen van vaardigheden en toename van zelfbewustzijn, zelfvertrouwen en cetera.
- Op collectief vlak gaat het om het aanwenden van krachtbronnen in de eigen omgeving: sociale steun van familie, vrienden of buren. Dit wordt aangeduid als 'power with', verwijzend ook naar de kracht van zelforganisatie en lotgenotencontact.
- Op het breder politiek-maatschappelijk niveau gaat het om macht. De twee voorgaande krachtdimensies dragen bij aan deze derde machtsvorm, geduid als 'power to' met name de macht om veranderingen door te voeren zoals het veranderen van vooroordelen, betere toegankelijkheid van voorzieningen en hulpbronnen, beïnvloeden van wet- en regelgevingen. Essentieel bij empowerment is net deze meervoudigheid, de inherente verwevenheid van het individuele, collectieve en politiek-maatschappelijke niveau.'

Wat het verschil is tussen de in ons onderzoek onderscheiden sociale invloedssferen ten opzichte van de niveaus van empowerment zoals hier weergegeven: in tegenstelling tot het eerste niveau 'power from within' behelst de eerste invloedssfeer van de deelnemers zowel het individu als de gemeenschap. De invloedssfeer van het netwerk zijn niet gemeenschappen zelf maar de ondersteunende netwerken vanuit het maatschappelijk middenveld daaromheen. De invloedssfeer van de maatschappelijke structuren behelst het politieke veld in de nauwe zin van het woord, autoriteiten en beleid.

Voor een optimale ondersteuning van empowerment processen staan de neuzen van actoren binnen alle drie de invloedssferen dezelfde kant op, oftewel bestaat er consensus over waar het proces van empowerment naartoe beweegt. Hoewel empowerment zich kan voltrekken op verschillende niveaus, is het voor de duurzaamheid van een 'empowerment proces' van belang dat dit niet beperkt blijft tot een enkele sfeer. Juist de samenwerking tussen de sferen stimuleert de voortgang van empowerment processen om uiteindelijk inbedding in de maatschappij te waarborgen. Oftewel, consensus optimaliseert de bestrijding van ongelijkheid en waarborgt dus meer **gelijkwaardigheid** in de samenleving.

Wanneer de interactie tussen de invloedssferen niet soepel verloopt, bemoeilijkt dit de ontwikkeling die mensen potentieel kunnen doormaken in hun proces van empowerment. We zullen daarom in wat volgt aandacht besteden aan de vraag **welke invloedssferen een remmend effect hebben op processen van empowerment en welke juist van ondersteunende aard zijn, en hoe sociaal ondersteuners kunnen bewegen tussen beperkingen en mogelijkheden**. In de zoektocht naar het antwoord op deze vraag staat centraal wat professionals kunnen leren van processen van empowerment onder gemarginaliseerde groepen (jongeren) in Amsterdam. Het zwaartepunt in dit onderzoek ligt bij constructieve reflecties en aanbevelingen ingegeven door de praktijk. Welke lessen kunnen getrokken worden uit de projecten van deze groepen, en hoe kunnen we ondersteuning implementeren die gebaseerd is op de strategieën die de deelnemers, *against all odds* gezien hun sterk gemarginaliseerde positie, succesvol toepasten? Hierbij is het cruciaal om te reflecteren op het gegeven dat de stappen van de gemeenschap en ondersteuners gezet worden binnen het 'moeras' als metafoor voor de politiek-maatschappelijke omgeving die deze groep structureel marginaliseert, waarover meer in hoofdstuk 6.

3. Over participatief onderzoek | methoden, meerwaarde en uitdagingen

METHODE	WANNEER	TOELICHTING
Participaterende observaties	november 2019 – oktober 2020	Meedraaien op de opvang, activiteiten bijwonen, deelname projectmeetings CoCreative/BYOP, meedraaien in de mondkapjes 'sweatshop', vergezellen deelnemers bij individuele bezoeken hulpverleners, etc.
Groepsactiviteiten organiseren geïnitieerd door onderzoeker ten behoeve van het onderzoek	november 2019 – oktober 2020	Tekensessies, maaltijd bereiden en nuttigen, voetballen, boetseersessies, collectief schilderwerk op thema, etc.
Semigestructureerde interviews	9 december 2019 – 21 juli 2020	Audio opname: 5 Zonder audio opname: 4 Toelichting: dit relatief lage aantal is te verklaren doordat het bij veel project deelnemers vanuit ethische overwegingen niet gewenst was om een interview af te nemen door (mogelijke) trauma's t.a.v. 'verhoren', taalbarrières, of een combinatie daarvan
Informele conversaties	november 2019 – oktober 2020	Herhaalde individuele gesprekken over onderzoeks-thema's met 20 deelnemers en ondersteuners
Tussentijdse publicaties gerelateerd aan veldwerk	april – juni 2020	▪ Opinie Parool ▪ Oxford blog ▪ RIVM evaluatie jongeren (bij de RIVM in het bijzonder de opmerkingen met betrekking tot jongeren in opvanglocaties)

De onderzoeksbevindingen die hier worden gepresenteerd zijn verkregen middels participatief onderzoek waarbij **etnografische methoden** zijn toegepast. Dit maakte het mogelijk om sociale processen, en onvoorziene wendingen daarin, stap voor stap te volgen en daarbij ook voortdurend de stem van deelnemende jongeren mee te nemen. Zo kunnen bottom-up dynamieken herkend worden.

De **stem en handelingen van de jongeren** zelf vormt zo de basis van de bevindingen. Wat is in de beleving van jongeren doorslaggevend? Waar ondervinden ze steun aan, in welke fase? Hoe groeit een project gaandeweg, hoe geven ze vorm aan deze ontwikkeling en wat geeft dat extra zetje? Door participerende observaties kan bovendien de rol die groepsdynamiek speelt, maar welke niet gevat kan worden in individuele interviews, meegenomen worden. Zonder te claimen dat een analyse van een lokaal project representatief is voor andere situaties, kunnen we door de diepgang die met etnografische methoden mogelijk wordt wel lessen trekken die project overstijgend zijn. Volgens een inductieve insteek bouwen we hier dus voort op het idee dat uit een goed gekozen **casestudy** algemenere lessen getrokken kunnen worden.

De projecten die we in dit document bespreken zijn van experimentele aard en juist daarom is het van belang in te kunnen springen op ontwikkelingen die zich aandienen. Het participatieve karakter van dit onderzoek sloot op deze werkwijze aan en stelde de onderzoeker in staat om te **anticiperen op onverwachte veranderingen**, zoals de gevolgen van de maatschappelijke crisis die corona teweegbracht. De projecten voor ongedocumenteerde jongeren die hieruit voortvloeiden ontvouwen zich spontaan en zonder vooropgesteld plan. Door als participatief onderzoeker aanwezig te zijn, konden deze ontwikkelingen geobserveerd en meebeleefd worden. Bovendien kon zo de maatschappelijke context waarin de jongeren zich bevonden meegewogen worden in de analyse. Stel dat iemand in tijden van corona lager dan eerder 'scoort' op de 'empowerment meetlat', kan dit als achteruitgang worden geïnterpreteerd terwijl het juist ook iets kan zeggen over iemands veerkracht: ondanks alles houdt deze persoon (delen van) diens empowerment processen in stand.

Door aanwezig te zijn en mee te draaien bij de activiteiten kon de onderzoeker een noodzakelijke **vertrouwensband** opbouwen. Ongedocumenteerde jongeren hebben vaak een op ervaring gebaseerde scepsis ten aanzien van mensen die iets van hen 'willen'. Ze hebben vaak al aan veel verschillende mensen hun verhalen over hun penibele situatie verteld zonder dat dit bijdroeg aan het verbeteren van die situatie. Voor jongeren speelt ook vaak achterdocht mee over de rol van onbekenden. De angst is aanwezig dat hetgeen ze delen juridische (asiel)procedures kan beïnvloeden. Het is vaak niet helder voor hen wat de functie is van de verscheidenheid aan mensen die aan hen vragen hun verhaal te delen. Denk aan artsen, IND-medewerkers, politie, casemanagers, advocaten en sociaal werkers. In het geval van de laatste groep geldt, dat hun rol vormgegeven en begrensd is door de missie van de organisaties waarbinnen zij werken (zie hoofdstuk 4 voor een uiteenlopend onderscheid tussen hulporganisaties). Er heerst daardoor onder sommige jongeren de angst dat projecten waar hun deelname bij wordt gevraagd hen zelf niet vooruithelpen maar een ander doel dienen (zie tekst box hieronder).

Op facebook circuleerde een filmpje waarin ongedocumenteerde mensen die verbonden zijn aan de We Are Here groep in Amsterdam, hun analyse geven van projecten waarin zij als deelnemers worden beoogd: 'Het is hetzelfde ding wat we meegemaakt hebben sinds 2012 en 2013 en 2014 en nog steeds: dat mensen komen met ons praten en zogenaamd dat ze ons gaan helpen... Iedereen vult zijn zakken en draaien hun rug weer naar de groep. En nu zie je gewoon weer nieuwe mensen komen, zogenaamd dat ze ons gaan helpen. Maar ze zijn gewoon bezig om geld te verdienen... Ik denk de beste manier is, als je de groep graag wil helpen dan moet je dat ook met de leider van de groep bespreken eigenlijk. En dan ga je zitten met de hele groep en zeg gewoon, jongens wij gaan zo met de groep doen. Wat vinden jullie van dat. En iedereen moet gewoon zijn mening geven. Dat is de beste manier' (Facebook pagina 'Vluchtelingen Vooruit', bezocht 26 augustus 2020 <https://www.facebook.com/VluchtelingenVooruit/videos/586101428928815/>)

Deze argwaan over intenties is er ook ten aanzien van onderzoekers. Komen onderzoekers enkel data halen voor hun eigen onderzoek? Wat is het belang voor de jongeren zelf om deel te nemen aan een onderzoek? Zowel voor sociaal werkers en andere ondersteuners als ook voor onderzoekers is het cruciaal voor de kwaliteit van het werk om een vertrouwensband op te bouwen. Ook is het belangrijk om helder voor ogen te hebben welke voordelen er voor de doelgroep zitten aan deelname aan een project of onderzoek. Vervolgens komen deze voordelen idealiter gradueel (en niet enkel aan het eind van een project) tot uiting.

De **grenzen van de rol van de participatief onderzoeker zijn diffuus**. Je bent nooit enkel onderzoeker noch enkel participant maar altijd beiden. Je maakt daardoor als onderzoeker ook deel uit van **de sociale relaties** van de deelnemers. Dit kan betekenen dat er aanspraak wordt gedaan op het verlenen van ondersteuning. Die kans bestaat zeker in het werk met ongedocumenteerde jongeren. Zij dragen veelal een traumatisch verleden (en heden), in een veld waarin het vrijwilligers en sociaal werkers ontbreekt aan voldoende of de juiste middelen en expertise om hen te ondersteunen in hun complexe situatie. Dit maakt dat eenieder die zich onder deze groep bevindt onoverkomelijk geconfronteerd wordt met de lacunes die hierdoor ontstaan. Wat doe je dan als participatief onderzoeker, hoe reageer je op hulpvragen die buiten je rol of zelfs buiten je macht liggen? Het volgende fragment illustreert zo'n situatie:

Veldwerknootie 24 mei 2020

Vandaag vierden we Ramadan. Er heerst een ongebruikelijke opgetogen sfeer onder de jongeren waarvan de meesten zich identificeren als moslim. Te midden van deze drukte trekt de doorgaans actief betrokken Kissma, die meer dan eens zijn peers motiveert om mee te doen, zich terug. Ik benader hem en vraag wat er scheelt. Na enig aandringen komt de aap uit de mouw: hij kan zijn familie niet bereiken. Hij probeert ze te bellen met WhatsApp maar er is geen verbinding aan de andere kant van de lijn. In een fractie van een seconde weeg ik belangen af. Enerzijds kost een internationaal gesprek niet alleen veel geld maar brengt dit ook een af luistergevaar met zich mee; gevluchte mensen kunnen immers op gespannen voet staan met hun autoriteiten. Anderzijds zie ik hoe gevoelens van eenzaamheid en machteloosheid over Kissma's huidige situatie voor hem nu samenkomen in het onvermogen om zijn familie op deze belangrijke dag te bereiken. Ik geef hem mijn eigen telefoon en laat hem via de gewone lijn naar het Afrikaanse continent bellen. Nadat ik door een keuzemenu heen kom waarin ik eerst word gewaarschuwd voor afpersing en vervolgens voor de hoge kosten, is er verbinding. Een kwartier later hangt Kissma met een opgekleurd gezicht op. Hij heeft zijn gemoed weer hervonden en voegt zich bij de uitgelaten groep.

Het opbouwen van een vertrouwensband met deelnemers is cruciaal voor de kwaliteit van een onderzoek. Dit resulteert ook in relaties van **reciprociteit**: de onderzoeker komt verhalen halen maar wat brengt dit de doelgroep? Het antwoord op die vraag kan liggen in het bieden van een luisterend oor, het helpen vertalen van brieven, het verzorgen van een maaltijd. Gehoor geven aan deelnemers die een beroep doen op de onderzoeker raakt ook aan het ethische aspect van participatief onderzoek verrichten. Tegelijkertijd is een zekere mate van **professionele afstand** belangrijk. Die valt echter niet in absolute zin te definiëren. Als een onderzoeker het vertrouwen heeft gewonnen van een deelnemer en diens openheid over ervaringen mag gebruiken voor onderzoek, dan kan de onderzoeker ook dingen worden toevertrouwd die om actie vragen van diens kant.

Voorbeelden uit dit onderzoek zijn: dat ik als onderzoeker inging op het verzoek van een jongen om hem te vergezellen naar de GGD; dat ik de telefoon 's avonds laat opnam omdat een jongen zich eenzaam voelde in de nieuwe opvangplek waar de medebewoners nog onbekenden waren; dat ik op een gure en regenachtige avond een mand fruit afleverde bij een Leger des Heils locatie waar een jongen uit voorzorg in quarantaine was geplaatst. Het zijn slechts enkele voorbeelden waarin de rol van de onderzoeker niet begrensd bleek te zijn maar eerder een enorm grijs gebied omvatte.

Zeker in het werken met een groep die zich in een kwetsbare situatie bevindt, is het moeilijk een duidelijke grens te trekken als onderzoeker. Toen ik wegens andere werkzaamheden een week niet op de opvang verscheen, vroegen de jongens voor wie ik een vertrouwd gezicht ben: 'Waar was je? Het is al zo'n tijd geleden!' Belangrijk is daarom ook om aan **verwachtingsmanagement** te doen: wat communiceer je naar deelnemers over je rol en mogelijkheden als onderzoeker, wat kun je voor hen betekenen, en vooral ook: wat niet?

Ik heb in dit onderzoek **de grens** geprobeerd te bewaken door in te schatten of ik persoonlijk het beste op een verzoek om ondersteuning in kon gaan of dat het om het even was welke ondersteuner dit kon doen. Wanneer een jongen mij specifiek vroeg om op te treden als mediator bijvoorbeeld, en ik me ervan bewust was dat hij in vertrouwen persoonlijke verhalen had gedeeld met mij en niet met anderen, ging ik mee. Wanneer er praktische zaken geregeld dienden te worden trachtte ik duidelijkheid te scheppen door te zeggen dat ik niet voor een van de stichtingen werkte en ze hiervoor een sociaal ondersteuner konden benaderen. Daarbij komt dat het praktisch onmogelijk is om aan alle noden tegemoet te komen in een veld waarin het gebrek aan basisbehoeften regeert. Dit betekent ook dat een participatief onderzoeker rekening moet houden met de emotionele belasting die gepaard kan gaan met veldwerk.

Vervolg veldwerknootie 24 mei 2020

Twee weken later tref ik Kissma wederom in mineur aan. Hij hangt onderuitgezakt op de bank in de gezamenlijke ruimte - een privéruimte kent de dagopvang niet. Zonder me aan te kijken zegt hij met een mat gezicht dat zijn oma een dag ervoor is overleden. De laatste keer dat hij haar sprak, was tijdens het telefoongesprek op het Suikerfeest. Het is gegeven zijn situatie uitgesloten om een bezoek te brengen aan zijn familie om het verdriet gezamenlijk te dragen.

4. Stichting Here to Support | Wie zijn ze en wat doen ze

Stichting Here to Support is een kleine stichting die opereert binnen de stad Amsterdam sinds 2013. De directeur en medeoprichter, Savannah Koolen, is de enige medewerker in vaste dienst. Er zijn op het moment van onderzoek daarnaast twee medewerkers op reguliere basis werkzaam als ZZP'er, Malou Lintmeijer en Annette Kouwenhoven. Verder zijn er diverse freelancers op projectbasis betrokken bij HtS. Afhankelijk van subsidies en noden kunnen mensen in het veld die actief zijn als vrijwilliger, (deels) een financiële vergoeding krijgen voor hun werkzaamheden. Hoewel HtS zich in het sociaal werkveld begeeft binnen het institutionele landschap, heeft geen van de medewerkers een educatieve of professionele achtergrond als sociaal werker. Zij identificeren zichzelf niet als sociaal werker maar erkennen wel dat hun activiteiten, afhankelijk van de noden die zich aandienen onder hun doelgroep, binnen de kenmerken van sociaal werk vallen.

Here to Support omschrijft haar missie op de website als volgt: 'De projecten worden opgezet door een groep van kunstenaars, cultureel producenten en theoretici in samenwerking met **vluchtelingen die hun stem willen laten horen en iets willen veranderen aan de situatie waarin zij zich bevinden**. Here to Support streeft naar samenwerkingsvormen gebaseerd op gelijkwaardigheid in een samenleving die zich kenmerkt door fundamentele ongelijkheid. Wij opereren **vanuit de overtuiging dat een open en inclusieve samenleving alleen ontstaat als iedereen binnen die samenleving wordt erkend, gelijke rechten heeft en zijn of haar stem gehoord wordt**' (<https://www.heretosupport.nl/> bezocht op 14 september 2020)

De doelgroep waarmee HtS werkt, bestaat veelal uit mensen zonder verblijfstatus, ook wel 'ongedocumenteerden' genoemd. Hoewel er meerdere organisaties in Amsterdam werken met ongedocumenteerde mensen, onderscheidt HtS zich in de woorden van Savannah in de gelijkwaardige manier waarop zij deze doelgroep trachten te benaderen: 'Ik ben geen hulpverlener. Ik ga gewoon naast iemand staan. Naast iemand zitten en met iemand praten' (interview 27 februari 2020). Binnen het ngo-veld

rondom ongedocumenteerde mensen vallen drie soorten hulporganisaties te onderscheiden: 1) zogenaamde 'subcontracters' van de overheid die helpen het beleid uit te voeren, 2) organisaties die zich voegen naar het overheidsbeleid, en 3) organisaties die zich verzetten tegen het overheidsbeleid (Kalir & Wissink, 2016, p. 9). HtS valt onder deze laatste groep, en daarbinnen op het uiterste spectrum daar zij zich actief inzetten voor politieke verandering, en zich soms expliciet afzetten tegen politiek beleid. 'Wij willen initiatieven van onderop ontwikkelen en afstand nemen van top-down beleid' (website HtS, bezocht 14 december 2020). Daarbij moet wel opgemerkt worden dat HtS in de recente periode ook aanschuift als ketenpartner bij programma's zoals de pilot Landelijke Vreemdelingen Voorziening (LVV) waarin de gemeente Amsterdam samenwerkt met het Rijk.

Figuur 1. 'If I had to choose between justice and freedom I would choose freedom because in freedom I can write about justice', auteur onbekend, Savannah Koolen van Here to Support in de projectruimte in Boost, het voormalig buurthuis waar veel HtS-projecten plaatsvinden (16 september 2019)

Het gebrek aan een verblijfstatus is een sterk marginaliserend kenmerk van de doelgroep van HtS. Zij hebben hierdoor geen toegang tot de rechten waar leden van de samenleving met een verblijfstatus wel toegang toe hebben. Een ander overeenkomstig kenmerk onder deelnemers van HtS-projecten is dat vrijwel iedereen buiten Europa geboren is en niet wit van kleur is. Desalniettemin zijn 'ongedocumenteerden' als doelgroep niet als collectief over een kam te scheren. Bij de ontwikkeling van projecten dient er rekening gehouden te worden met de grote verschillen onder de doelgroep. Deze verschillen kunnen bestaan op het vlak van o.a.: taalvaardigheid, zelfstandigheid, toekomstperspectief, cultuur, steun vanuit de diaspora, en gezondheid.

‘Ongedocumenteerden’ als homogene groep bestaat niet. Daarbij komt dat de samenstelling van de groep ‘ongedocumenteerden’ in de stad, continu wisselt afhankelijk van externe factoren zoals lokaal beleid (bijvoorbeeld in de wisselende voorzieningen voor daklozen), nationaal beleid (toezeggingen van asielaanvragen), internationale gebeurtenissen (toeloop van een specifieke nationaliteit door de situatie in herkomstland). Of mensen al dan niet geletterd zijn, wat hun juridisch perspectief is, hoelang zij al in Nederland zijn en of zij toegang tot opvang hebben en voor hoelang, zijn factoren die vragen om maatwerk wanneer het aankomt op de benadering van de doelgroep en het ontwerp van projecten voor ongedocumenteerde mensen.

De bijeenkomsten van de projecten Boss Your Own Project (BYOP) en de CoCreative vonden plaats bij Boost, een voormalig buurthuis in Amsterdam Oost dat nu dient als ‘een ontmoetingsplek waar vluchtelingen en buurtbewoners samen werken aan integratie’ (www.boostamsterdam.nl)

Overeenkomsten onder ongedocumenteerde mensen zijn te vinden als het gaat om de niet vanzelfsprekende dekking van basisbehoeften. In de praktijk blijkt het een terugkerende uitdaging te zijn voor de doorgang van projecten dat het de doelgroep ontbreekt aan (stabiele) toegang tot onderdak en eten. Dit resulteert zichtbaar in een ongekend hoog niveau van stress. Deelname aan empowerment projecten die in de toekomst resultaten moeten opleveren, verliest vanzelfsprekend aan prioriteit wanneer basisbehoeften in het heden ontbreken. Het gebrek aan basisvoorzieningen maakt bovendien dat het potentiële deelnemers vaak ontbreekt aan de rust en regelmaat in hun dagelijkse leven om zich te committeren en deelname structureel voort te zetten. Zo verschijnen deelnemers geregeld niet op afgesproken project tijden, vergeten zij wanneer deze plaatsvinden, of kunnen ze simpelweg niet komen doordat er zonder overleg voor hen een afspraak is ingepland aangaande hun procedure. Zo reflecteert Savannah op pre-coronamaatregelen projecten die hieronder nader besproken zullen worden: ‘We hebben gezien dat het voor HtS heel moeilijk is als basisvoorwaarden er niet zijn. In het geval van het CoCreative project en Boss Your Own Project (BYOP) denk ik; het idee is daar wel om met mensen te werken waar de basisvoorzieningen er zijn. En ze geen zorgen hebben over waar ze slapen, eten en hun eigen hygiëne: echt hun aller allereerste levensbehoefte’ (27 februari 2020). Daarbij komt dat wanneer mensen wel (tijdelijk) opvang hebben, deelname aan projecten juist wordt bemoeilijkt doordat het meedraaien in de opvang dan prioriteit wordt. Savannah observeert daarover:

‘Ik denk dat heel veel ongedocumenteerden in de situatie zitten dat ze geen enkele agency over hun leven hebben. Dat kunnen wij ons niet voorstellen: je kan niet beslissen hoe laat je eet ‘s avonds, je kan niet beslissen hoe laat het licht uitgaat in je kamer, je kan niet beslissen over wie er op je kamer ligt, over welk maandverband je gebruikt. Alles in je leven wordt bepaald.’ (interview 27 februari 2020)

Toch is het te kort door de bocht om te stellen dat ‘empowerment’ projecten niet geschikt zijn voor mensen voor wie basisbehoeften (deels) ontbreken of die niet gewend zijn het heft in eigen hand te nemen. Integendeel: een dergelijke conclusie zou voorbijgaan aan de kern van empowerment. ‘Empowerment’ van deze doelgroep draait juist allereerst om het toegang verschaffen tot deze bronnen; ‘to enable them’. Dat verschaft hen de positie om een empowerment proces verder in gang te zetten.

HtS ontwerpt projecten middels een experimenterende werkwijze. Er is voor dit verkennende karakter gekozen omdat er door de positie van de doelgroep – het gebrek aan verblijfstatus – vrijwel geen infrastructuur bestaat binnen de samenleving die de *empowerment* van deze groep ondersteunt. Hierdoor bestaat er een lacune aan *best practices* van *empowerment* projecten voor ongedocumenteerde jongeren. Over de zoektocht naar wat wel of niet werkt voor een doelgroep die zelden om eigen inbreng wordt gevraagd, zegt Savannah:

‘Ik denk dat onze rol moet zijn om momenten te creëren waarop mensen agency kunnen pakken. Zonder dat het teveel gevraagd is. Er zit heel veel tussen de keus: “wil je rode, gele, of groene” verf op de muur in je opvang, of: “je mag alles bedenken wat je maar wil”... Om een momentum te realiseren van creatie en ideeën. Ik denk dat daar heel erg onze uitdaging zit.’ (interview 27 februari 2020)

De verkennende werkwijze van HtS reflecteert het uitgangspunt van gelijkwaardigheid in hun relatie tot de deelnemers. Het is ook bepalend voor de zoektocht naar wat wel en niet verwacht kan worden van de doelgroep. Ongedocumenteerden zijn geen afhankelijke mensen *a priori* maar medemensen met evenveel capaciteiten als ieder ander. Toch zorgt het proces van marginalisatie waarin zij zich bevinden ervoor dat er wel degelijk beperkingen zijn in het aanspreken van die capaciteiten. Als ondersteuner je eigen werk zien als een balansoefening waarin zich continue verschuivende beperkingen aandienen over wat je kunt verwachten van de doelgroep, kan ook gevat worden in het concept '*muddling through*' (Lindblom, 1959) 'Doormodderen niet in de zin van klungelen, maar op bewuste en weloverwogen wijze doorgaan waar anderen het al lang zouden hebben opgegeven.' (Räkers, 2014) Het continue zoeken naar een balans brengt HtS ook direct in een ingewikkelde positie bij het ondersteunen van processen van empowerment: wanneer faciliteer je zoveel dat het eigenlijk belangenbehartiging wordt, en wanneer faciliteer je zo weinig dat empowerment niet of nauwelijks gestimuleerd wordt? Dit dilemma vergt een constante afstemming met de doelgroep en hun omgevingsfactoren. Zonder te claimen dat de hier te bespreken projecten een volwaardig beeld geven van alle projecten en inspanningen van HtS, zijn deze projecten gekozen om inzicht te krijgen in de zoektocht naar ruimte voor empowerment van een groep wiens bewegingsruimte daartoe op institutioneel vlak beperkt is.

Projecten voordat coronamaatregelen golden

(A) *Boss Your Own Project*

Het experimentele karakter van BYOP zit hem in de vraag wat er gebeurt als ongedocumenteerde mensen zelf projecten kunnen ontwikkelen in plaats van zich in te schrijven voor projecten die voor hen werden bedacht vanuit de hulpverlening. Het aanvankelijke idee is dat deelnemers een projectplan indienen, hier een budget van maximaal 500 euro voor toegewezen kunnen krijgen, en zelf toezien op de uitvoering en het mobiliseren van deelnemers. In teams een aanvraag indienen kan ook. Tijdens de duur van het project zal er voor deelnemers een 'Open Desk' openen waar ze zich toe kunnen wenden met vragen over projectmanagement. Maar voordat het zover is moet er eerst een projectaanvraag geschreven worden. In aanloop daarnaartoe worden vanaf december 2019 verschillende bijeenkomsten georganiseerd in Boost. Zoals op 9 december 2019, waar ik een van de deelnemers interviewde over zijn verwachtingen.

In de projectaanvraag omschrijft HtS BYOP als '...participatieaanbod door ongedocumenteerden. Buiten het participatieaanbod geïnitieerd door **hulporganisaties** waar de doelgroep aan mee kan doen zal Here to Support deze pilotperiode juist aangrijpen om te experimenteren met het ontwikkelen van **eigen projecten door de doelgroep zelf**.' HtS geeft dus vorm aan 'empowerment' in deze projecten door mensen in staat te stellen om vanuit hun eigen keuzes invulling te geven aan het aanbod dat er voor hen is. BYOP werd gefinancierd door een '**Participatie Subsidie**' die HtS succesvol aanvraagde bij de **Gemeente Amsterdam**. De subsidie die HtS ontving werd verstrekt onder de noemer '**Innovatie budget voor zelf-empowerment**'

BYOP-meeting 9 december 2019. Locatie: Boost. Aanwezig: twee deelnemers, twee medewerkers HtS, auteur als participatief onderzoeker.

Amir is 48 jaar oud en verblijft sinds 18 jaar in Nederland. Zijn wieg stond in de Noord-Afrikaanse regio. Op het moment van dit interview woont hij in een 24-uurs opvang van Gemeente Amsterdam. Deze opvang heeft een tijdelijk karakter. Amir weet niet hoelang hij nog zal kunnen blijven of op welk alternatief onderdak hij daarna aanspraak kan maken. 'Als je vraagt waar ik verblijf voorlopig, zeg ik [straatnaam van de 24-uurs opvang]. Voorlopig! Het blijft onzeker. Dat zijn dingen waar ik rekening mee moet houden; onderdak. Als ze morgen zeggen inpakken en wegwezen dan ben ik de pineut, dan sta ik op straat. En die kans is groot.'

Amir wil BYOP aangrijpen om een kunsttentoonstelling te organiseren voor bevriende mensen zonder papieren die, aldus Amir, niet het podium krijgen dat zij gezien hun talent verdienen. Omdat Amir al jaren in Nederland is, is hij bekend met veel projecten voor ongedocumenteerde mensen in de stad. Hij kan daarom reflecteren op de bijzonderheden:

‘Voor mij is dit project een uitdaging... Het is een droom. Nu heb ik de kans gekregen om deze droom in vervulling te laten gaan’ Op de vraag of dit project daarin anders is dan projecten waaraan hij eerder deelnam antwoordt hij: ‘Jaaa ja ja! **Het is puur... mij.** Daar ga ik alle energie en tijd en kracht insteken ... Met andere projecten... Er zat niet zoveel motivatie in. Voor mij was het een beetje, ja, afleiding zoeken. Maar **dit is geen afleiding, dit is echt een project. Een eigen droom.**’

In dit interview, afgenomen in de beginfase van BYOP, benadrukt Amir de potentie die hij ziet in de vormgeving van het project. Amir geeft duidelijk aan dat hij het een bijzondere situatie vindt dat hij zelf mag beslissen hoe het project vorm te geven. Zijn verbazing wordt alleen maar groter wanneer hij zelf de beschikking krijgt over het budget (deelnemers krijgen een Bunq bankpasje wat in veel gevallen ongekend is omdat ze zonder geldige papieren geen bankrekening kunnen openen). Savannah reflecteert hierover: ‘Ik denk dat het zoiets nieuws is dat ze bijna niet geloven dat het echt is. Toen we Amir dat [bank]pasje gingen geven, hij geloofde gewoon niet dat het waar was. Liet ik hem zien op een app: “er staat nu 450 euro op, je kan precies zien wat je uitgeeft. Dan maak ik een formulier en dan moet jij bonnetjes bewaren” En toen zei hij: “maar ga jij niet mee naar de winkel?” “Nee dit is jouw project! Ik vertrouw jou. We hebben een plan gemaakt”.’

Amir onderscheidt zich binnen de doelgroep van HtS en daarbinnen met name van de jongeren op een aantal cruciale punten. Amir kan putten uit diverse hulpbronnen bij zijn deelname aan het BYOP-project. Hij heeft een groot netwerk om te betrekken bij de uitvoering doordat hij al lang in Nederland verblijft, hij heeft ervaring met het ‘project-landschap’ en kan daardoor makkelijk onderscheiden welke mogelijkheden dit project biedt. Zijn taalvaardigheid vergemakkelijkt het verder om de vereisten te begrijpen. Dit alles sterkt Amir zijn gevoel van *belonging*. Wanneer ik hem vraag naar zijn identiteit zegt hij vol overtuiging: ‘Ik ben Amsterdammer! Ik heb aan programma’s meegedaan op AT5... Ik ben eerst Ajacied, en dan Amsterdammer.’

Er is veel onderzoek gedaan naar de manieren waarop ongedocumenteerde mensen hun structurele uitsluiting van de samenleving zelf actief uitdagen. Zo past Amir’s benadering van zijn eigen (stads)burgerschap binnen wat sociaal wetenschapper Engin Isin (2009) ‘acts of citizenship’ noemt, oftewel burgerschapshandelingen. Hoewel Amir wat betreft zijn juridische status geen burger is, getuigen zijn handelingen wel van burgerschap: hij support de lokale voetbalclub en verschijnt als stadsbewoner op de lokale nieuwszender. Hiermee daagt Amir uit wat burgerschap betekent in de praktijk. Isin’s opvatting van burgerschap herkent de activiteiten van Amir en zijn mede-ongedocumenteerde-mensen als politieke handelingen in plaats van hen als passief en buiten de politieke gemeenschap te plaatsen. Middels deze handelingen voeren zij een ‘politics of presence’ (McNevin, 2012). Dat Amir zelf burgerschap claimt (‘ik ben Amsterdammer’), getuigt in het licht van empowerment van een kritisch begrip van zijn sociale en politieke positie en geeft uitdrukking aan een positief ‘sense of self’. Hij overwint hiermee indirecte powerblocks, hoewel directe powerblocks blijven bestaan door de uitsluitende mechanismen die samenhangen met een gebrek aan juridisch burgerschap, zoals de onmogelijkheid om te stemmen of het afsluiten van een arbeidscontract.

Deze ‘acts of citizenship’ zijn belangrijk om te herkennen als handelingen van participatie wanneer het om empowerment gaat. Zo stelt Van Regenmortel het volgende: ‘Volwaardig burgerschap (“full citizenship”) is de centrale betrachting van empowerment’ (2009, p. 26). Een dergelijke opvatting dreigt ongedocumenteerde mensen uit te sluiten van empowerment. Een handelingsgerichte opvatting van burgerschap voorkomt dit door te erkennen dat zij weldegelijk ‘burger daden’ kunnen verrichten.

BYOP-meeting 19 december 2019. Locatie: Boost. Aanwezig: twee deelnemers, drie medewerkers HtS, auteur als participatief onderzoeker.

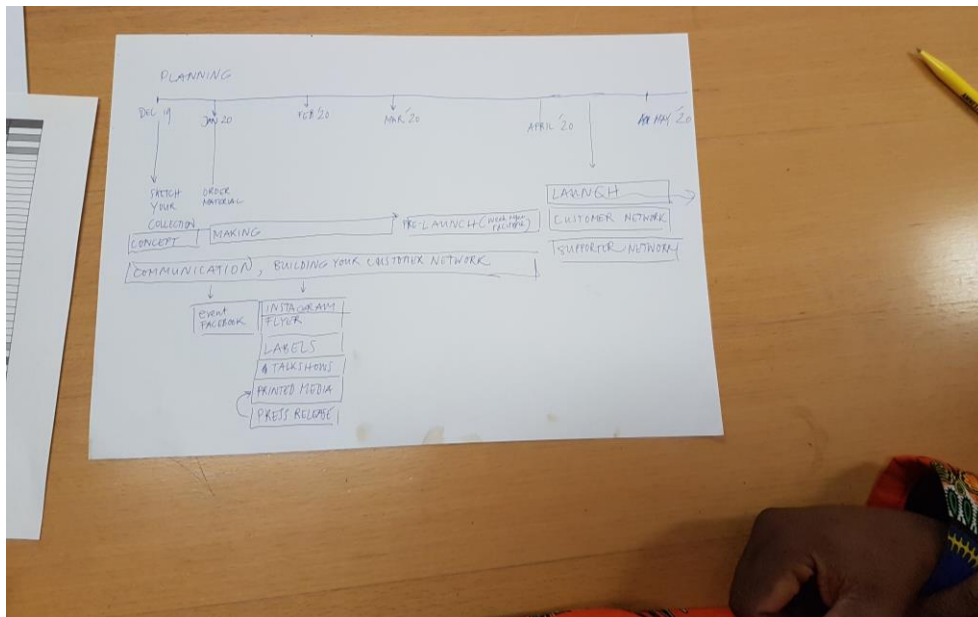
Dat Amir's sociale kapitaal de noodzakelijke ruimte creëert om een project te initiëren op een manier die niet voor alle deelnemers is weggelegd, blijkt tijdens een bijeenkomst van 19 december, eveneens in Boost. Hier is ook Osman aanwezig, die met zijn 17 jaar geen Nederlands spreekt. Geboren in een Afrikaans land redt hij zich in de Engelse taal welke hij meestal binnensmonds en op zachte toon bezigt. Deze onzeker makende taalbarrière draagt mogelijk bij aan Osman's gesloten houding bij een eerste kennismaking. In tegenstelling tot de openheid van Amir wekt Osman de indruk erg op zichzelf te zijn. Hij draagt vaak een koptelefoon, ook in een sociale omgeving. Zijn zelfgemaakte kleren (!) die Afrikaanse stoffen en kleuren combineren met een stijl die aan hiphop artiesten doet denken verraden echter al dat Osman wel degelijk graag met zijn omgeving interacteert. Ook zijn gedrevenheid blijkt al snel uit de manier waarop hij mogelijkheden aangrijpt.

Osman heeft uitleg gekregen over het project tijdens de bijeenkomst op 14 december, waar hij evenals vandaag een van de twee aanwezige deelnemers is (Amir heeft vandaag een medebewoner uit de opvang gestuurd ter vervanging van hemzelf, een van de kunstenaars die hij op het oog heeft voor zijn tentoonstelling, tevens medebewoner uit de opvang). Naast de twee deelnemers zijn de drie medewerkers van HtS aanwezig en de auteur als participatief onderzoeker. Het formulier dat Osman eerder kreeg om het projectplan in te vullen, heeft hij nu weer bij zich. Wat hij daarop ingevuld heeft, behoeft enige toelichting over Osman's leefsituatie, die verschilt van die van Amir. Bij gebrek aan andere voorzieningen heeft Osman met een groep van tientallen, mogelijk honderd, ongedocumenteerde mensen een voormalige parkeergarage betrokken. De woonplek wordt nu kortweg de Garage genoemd. Osman's projectplan beschrijft hoe hij het beschikbare projectbudget van 500 euro wil besteden aan kachels om de Garage te verwarmen in deze wintermaanden. Osman vervult hiermee de rol van belangenbehartiger voor zijn 'wooncollectief'. De belangen gaan om basisbehoeften: een leefbare woonplek creëren.

De aanvraag van Osman past echter niet in de projectopzet van BYOP; Osman doet geen voorstel voor het opzetten van een activiteit maar voor het declareren van middelen die niet primair tot doel hebben om een activiteit te stimuleren. Dat past niet binnen het projectplan waar subsidie voor is verkregen. Toch wordt zijn plan niet zo makkelijk afgedaan door de aanwezige ondersteuners. Een van de HtS-projectbegeleiders oppert om een evenement te organiseren om geld op te halen voor kachels: dit past wel binnen de opzet van BYOP. Maar dit plan lijkt dan weer niet te resoneren bij Osman. Uiteindelijk blijft het kachel initiatief rusten na een toezegging van deze ondersteuner om tijdens de kerkdienst geld in te zamelen voor kachels.

Nu wordt er gezocht naar een project voor Osman als individu. Na wat doorvragen naar wat hij als individu wil, bedenkt hij een kledinglijn te willen ontwerpen en een fashionshow te willen organiseren. Zijn talent voor kledingontwerp blijkt zoals eerder beschreven al uit zijn stijl. De ervaring met het maken van kleding die hij mobiliseert voor dit project, blijkt ook uit zijn ideeën over de tijdsinvestering die dit vergt. Hij geeft aan drie maanden nodig te hebben voor het ontwerpproces. Hij legt uit dat dit te maken heeft met het creatieve proces. Hij wil originele kleding maken en daar is tijd voor nodig. Om zijn ideeën te vertalen naar een projectplan is een volgende stap. Het lukt Osman niet om de uitleg over het invullen hiervan te vertalen naar het blad voor hem op tafel. De taalbarrière bemoeilijkt dit maar ook het uitstippelen van een gedetailleerde planning lijkt geen vaardigheid die hij eerder heeft ontwikkeld.

Aanvankelijk werd in Osman's projectplan duidelijk dat de mogelijkheden van BYOP te individualistisch zijn voor het collectief waartoe hij zich rekent. Het gaat voorbij aan de basisbehoeften van een warm thuis, waarvoor Osman hier een bron probeerde te mobiliseren. Maar Osman blijkt ook een andere kant van het project te belichten. Hij maakt een vliegende start, zijn heldere visies over de ontwikkeling van een kledinglijn en zijn eigen talenten krijgen ruimte. Hier komt de potentie van het project om tot een positiever *sense of self* te komen naar voren. Om dit te vertalen op papier behoeft meer begeleiding dan opgenomen bij de opzet van BYOP, een project dat veel aanspraak maakt op de zelfstandigheid van deelnemers. En dan brengt het verhaal van Osman nog een exemplarische situatie aan het licht met betrekking tot de uitdaging om met deze doelgroep te werken. Voordat Osman zijn kledinglijn verder kon uitwerken werd hij gedwongen uitgezet door de Nederlandse overheid. Hij verblijft op moment van schrijven in Italië en maakt het naar eigen zeggen goed. Dit geeft nogmaals aan hoe de instabiliteit waarmee de doelgroep zich geconfronteerd ziet overslaat naar HtS als organisatie: hoe projecten te ontwerpen die stabiel blijven op de lange termijn wanneer je deelnemers dit niet kunnen zijn?

Figuur 2. De projectplanning opstellen voor BYOP vergt intensieve begeleiding: vooruitdenken is moeilijk te verenigen met een bestaan waarin men noodgedwongen leeft van dag tot dag (19 december 2019)

Reflectie BYOP

De lage opkomst bij de twee BYOP-bijeenkomsten die hier werden besproken was niet incidenteel. Om deze reden is gedurende de opstart van het project besloten om deelnemers niet naar Boost te laten komen maar opvanglocaties actief aan te doen om uitleg te geven over de mogelijkheden die BYOP biedt. Hoewel dit enkele keren heeft plaatsgevonden konden de vruchten van deze inspanning niet geplukt worden: door de beperkingen en risico's die de corona-maatregelen met zich meebrachten werd het project vroegtijdig afgebroken.

De zelf ingevulde aanvraag waarmee Osman de vervolgmeting van BYOP binnenkwam is op twee punten belangrijk voor de reflectie op dit project hier. 1) Hij vraagt aanvankelijk budget aan voor het collectief en niet voor hem als individu. 2) Hij vraagt om een basisbehoefte in plaats van 'activiteiten'. Basisbehoeften zijn cruciaal voor deelname aan participatie projecten. Het voorzien in basisbehoeften schept een situatie waarin mensen vrij zijn om vanuit eigen keuzes en niet uit noodzaak vorm te geven aan hun activiteiten. Ingegeven door de reactie van verschillende deelnemers lijkt het proces van empowerment dat middels dit project wordt ondersteund te veel gericht op individuele deelnemers. Het individu wordt centraal gesteld terwijl deelnemers de behoefte deelden om in de eerste plaats iets voor hun collectief te doen. Savannah voegt daaraan toe dat zij een verschil ervaart in het belang van het collectief onder de diverse nationale groepen die gevormd worden binnen het netwerk van ongedocumenteerde mensen:

'Ik denk in het geval van de Eritreeërs dat het zo is dat ze niet gewend zijn om hun eigen route uit te stippelen. Die vraag is gewoon... ze fungeren alleen maar in groepen. Ze zijn in groepen hierheen gereisd. Ze begrijpen ook niet waarom het asielsysteem zo individualistisch is. En in hun geval zo willekeurig. Want hij komt ook uit mijn dorp en waarom is dat verhaal van mij anders. Dus ik denk dat dat **voor ons een uitdaging is om zo te faciliteren dat ze als groep iets samen kunnen doen.**' (27 februari 2020)

Op een rijtje:

Potentie BYOP

- Het voeden van een positief *sense of self (power from within)* door van individuele kwaliteiten uit te gaan
- Deelnemers prikkelen om vorm te geven aan *eigen ambities*
- Breekt met de benadering van de doelgroep als zijnde 'cliënt' zonder eigen initiatief

Leerpunten BYOP

- *Intensievere begeleiding* is nodig omdat de doelgroep niet bekend is met het concept van het zelf ontwikkelen van projecten. Dit is ook van belang om een bredere doelgroep te kunnen betrekken, zoals jongeren die weinig *sociaal kapitaal* hebben opgebouwd waaruit ze kunnen putten
- Aansturen op *korte termijn projecten* omdat het *gebrek aan basisbehoeften* maakt dat een lange termijn project overweldigend lijkt: mensen leven van dag tot dag
- Meer deelnemers *mobiliseren* door het project naar de doelgroep toe te brengen
- Neem *het collectief* mee waar de deelnemer zich onderdeel van voelt zonder dat dit in contrast wordt gesteld met diens individuele behoeften
- Binnen de mogelijkheden beantwoorden aan gebrek aan basisbehoefte door project bijeenkomsten te combineren met bijvoorbeeld *lunch*
- *Een structurele* tegemoetkoming aan de basisbehoeften zou het proces versterken – onderdak, maaltijden, toegang tot zorg

(B) CoCreative Agency

Anders dan bij BYOP is de insteek van de CoCreative Agency empowerment op collectief niveau. In teamverband werken deelnemers samen met HtS-medewerkers aan de ontwikkeling van designproducten om vervolgens te verkopen. Alle fasen van productontwikkeling zullen daarbij doorlopen moeten worden. Het startpunt is het ontwerpen van designs. Uitgangspunt is om de krachten te verenigen waarbij elk teamlid bijdraagt vanuit de eigen expertise, ervaring of talent. Savannah licht toe dat de CoCreative Agency er hiermee op is gericht om handelingsvrijheid en zelfbeschikking te creëren voor de deelnemers op diverse vlakken: 'De CoCreative Agency, gaat over co-creatie maar gaat ook over agency over je eigen lichaam, je eigen gedachten, je eigen menszijn. Dat dus gefaciliteerd wordt dat mensen kunnen produceren en maken. En dat ze daar ook nog vrijheid en agency mee kunnen ontwikkelen door dat te verkopen' (interview 27 februari 2020). De CoCreative Agency werd gesubsidieerd vanuit particuliere fondsen.

Hieronder volgt een impressie van bijeenkomsten in de beginfase:

In het projectplan van HtS luidt de omschrijving van het project als volgt: 'The CoCreative Agency is een CoCreative Hub (Coöp) van ongedocumenteerden, projectontwikkelaars, kunstenaars/ designers en Amsterdammers die een inclusieve samenleving op basis van mensenrechten nastreven met gemarginaliseerde ongedocumenteerden door middel van participatie. Binnen de Hub worden producten ontwikkeld die worden gelinkt aan een thema binnen mensenrechten: 'Het recht op sport', 'Het recht op werk', 'Het recht op kunst'. Naast de productontwikkeling worden er evenementen georganiseerd waar de producten verkocht kunnen worden en er aandacht wordt gegenereerd voor het thema. Op deze evenementen verbinden ongedocumenteerden zich met de samenleving en met de buurten in de stad.' (bron: Here to Support project plan CoCreative Agency)

Bijeenkomst CoCreative 8 december 2019. Locatie: Boost. Aanwezig: drie projectbegeleiders, zes ongedocumenteerde deelnemers, auteur als participatief onderzoeker

Bij aanvang legt Savannah de aanwezigen de opzet van de CoCreative uit: 'We are a team. There is no teacher and no certificate like in a course. We work together to create products, to combine our skills'. Ze vervolgt dat de gemaakte producten verkocht kunnen worden en deelnemers zo inkomsten kunnen genereren. Vanuit de deelnemers komt hierop een vraag die in twijfel trekt of zij hiertoe in staat zijn. Osman (die we al kennen van BYOP): 'Maar waar kan ik spullen verkopen? Hoe kan ik verkopen?' Osman geeft aan dat de

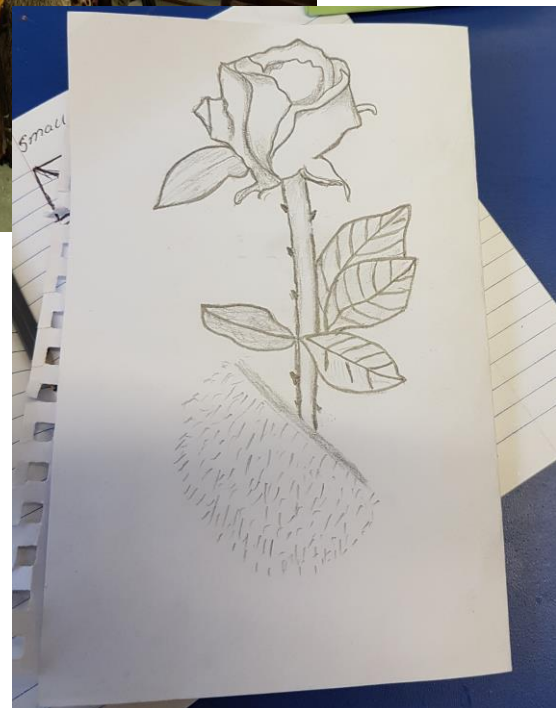
mogelijkheden die hij ziet voor zijn eigen handelingen beperkt zijn. Savannah tracht dit zelfbeeld van mogelijkheden op te rekken: 'Je moet proactief zijn. Bijvoorbeeld programma's voor vluchtelingen benaderen zoals bij Pakhuis de Zwijger, en vragen of je daar een tafel mag gebruiken als stand en verkopen.'

Bijeenkomst CoCreative 16 december 2019. Locatie: Boost Aanwezig: zestien deelnemers, drie projectbegeleiders, auteur als participatief onderzoeker

Om tot de ontwikkeling van design-producten te komen zijn er eerst ideeën nodig. Om deze op gang te brengen zit de hele groep rondom een grote tafel. In het midden liggen potloden, stiften, en ander tekengerei. Iedereen heeft een leeg vel papier voor zich. Na een moeizame start waarin deelnemers onzeker leken over zowel de bedoeling als hun eigen ontwerp vaardigheden, pakken er steeds meer een pen op in navolging van de projectbegeleiders die alvast zijn begonnen met tekenen. Vervolgens inspireren de tekeningen en teksten van anderen deelnemers. Zo wordt het een *empowering* middag: vrijwel iedereen produceert meer dan waartoe ze zichzelf capabel achtten.

Figuur 3. Bijeenkomst CoCreative project in Boost op 16 december 2019

Figuur 4. Een ontwerp voor een printdesign gemaakt tijdens de CoCreative bijeenkomst, 16 december 2019

Een greep uit de slogans die tijdens de CoCreative sessies ontstaan:

'I am not what you think'

'You can only be who you are'

'Where is the justice'

'I don't think color is matter'

'You can call me any name you want I am still human like you'

Na deze productieve middag blijft de opzet hetzelfde: een grote tafel met tekenmateriaal om tot ontwerpen te komen. Maar het aantal deelnemers dat naar de bijeenkomsten komt neemt gestaag af. In januari komen er nog slechts enkelen per week. Waarom haken deelnemers af? Een inventarisatie met twee voormalig trouwe deelnemers, Kofi en Abu, levert de volgende feedback op:

29 januari 2020. Locatie: Wereldhuis

Kofi: 'Als we beginnen met de productie dan komen mensen wel weer.' Kofi doelt erop dat het proces stagneert. Abu: 'Mensen komen niet omdat ze vinden dat ze niet kunnen tekenen of ontwerpen. Ze hebben geen ideeën voor de ontwerpen.' Abu wijst hier op de behoefte aan het ontwikkelen van vaardigheden.

Ik stel de vraag of de twee ideeën voor verbetering hebben. Abu: 'Wie wordt onze klant? Dan kunnen we ontwerpen met de doelgroep in ons hoofd'. Abu geeft hier blijk van een zakelijke visie die hij prima weet te mobiliseren, en waarop gewezen werd in de introductie van de CoCreative. In dit kader voegt Kofi ook nog toe dat hij zou willen leren hoe te verkopen. Abu ziet ook de potentie van het project op de lange termijn: 'De kleine groep die we zijn, dat is een zaadje dat kan gaan groeien. We hebben al ideeën, we hebben mensen die kunnen tekenen... Wat wil je nog meer nu? Nu is het goed zo voor deze fase.'

Dat de bijeenkomsten stagneren in ontwikkeling, lijkt een terugkerende verklaring voor de afname van deelnemers. Een situatie uit het vervolg van het project verklaart deels waarom de ontwikkeling van productontwerp uitblijft. Deze situatie speelde zich inmiddels niet meer in de gebruikelijke locatie Boost af maar in een tijdelijke dagopvang in Amsterdam West. De CoCreative Agency kon in de tot dan toe aangehouden vorm namelijk geen doorgang vinden na de afkondiging van corona maatregelen. Wel werd er in tijdelijke 'corona' dagopvanglocaties die HtS inrichtte (waarover verderop meer) geëxperimenteerd om het project doorgang te geven. Een zo'n locatie was in Mid-West waar 25 mensen opgevangen werden:

Veldwerknooties 6 april 2020. Locatie: tijdelijke dagopvang Mid-West

Aan een lange tafel zit een tiental jongens met voor zich een leeg vel papier. Op tafel staan verf, stiften en potloden. Een van hen tekent een vlinder, want, zo zegt hij 'een vlinder is vrij van problemen'. Een volgende tekent een virus icoontje, verwijzend naar corona, en schrijft daarbij 'Please go back to China'. Bij anderen blijft het papier leeg. Ik heb een kwast opgepakt en contempleer hardop over de kleur die ik zal gebruiken. Een jongen suggereert blauw. Ik beslis uiteindelijk: 'Groen'. Hierop reageert mijn buurman: 'Er is geen groen!'. 'Dan maak ik het', antwoord ik. 'Hoe?', wil mijn buurman weten. Vier paar ogen van tafelenoten kijken met verbazing toe hoe ik geel en blauw met elkaar meng. Dit is een schouwspel dat ze niet eerder zagen. Dan vraag ik 'als ik rood en geel meng, welke kleur krijg je dan?' Het antwoord moeten ze me verschuldigd blijven.

Dit fragment illustreert waarom productontwerp een opdracht is die te veel ruimte aan de deelnemers laat, omdat ze bepaalde vaardigheden missen die het ontwerpproces verder kunnen brengen. Het mengen van kleuren is een basisvaardigheid die kinderen op de basisschool leren in Nederland, maar is voor de deelnemers van HtS nieuw. De hoop was dat er met dagopvang, en dus een stabiele (doch tijdelijke) leefsituatie met vaste sociale contacten, meer schot in het project zou komen. Mensen zouden daardoor minder in een acute overlevingsstand staan en zich beter kunnen richten op de toekomst. Maar het ontbreken van basisvaardigheden is daarmee nog geen overwonnen barricade. Meer investeren in het ontwikkelen van vaardigheden lijkt dus belangrijk te zijn voor een gefaseerd project waarin een veelvoud aan vaardigheden uiteindelijk tot resultaat moet leiden; een zelfgemaakt, verkoopbaar product.

Reflectie CoCreative

De CoCreative bleef steken in een beginfase waardoor steeds meer mensen afhaakten. Deze situatie illustreert dat creatieve uitingen gepaard gaan met de ontwikkeling van creatieve vaardigheden. Het kan een stimulans zijn wanneer deelnemers workshops kunnen volgen van professionals om deze vaardigheden te ontwikkelen. Het appel op gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de organisatie resoneerde matig. Er lijkt behoefte te zijn aan leiding om meetings te plannen, nieuwe fases van het proces in te slaan, en toe te zien op de ontwikkeling van het proces. Dit raakt tegelijkertijd aan de spanning in het stimuleren van empowerment processen tussen het faciliteren of het overnemen van initiatief vanuit de doelgroep. Deze paradox werd in hoofdstuk 4 benoemd in de balansoefening die bij het doormodderen komt kijken. Bovendien zagen mensen door de opzet van het project niet voldoende wat ze voor hun deelname en

inspanningen terug zouden kunnen krijgen. De meerwaarde van deelname zou naar verwachting pas duidelijk worden als de producten af zouden zijn, terwijl veel deelnemers behoeften hebben die acuut zijn. Het aanbieden van lunch en reiskosten zou hierin tegemoet kunnen komen. Toch zal een van de CoCreative producten uit deze eerste workshops het nog ver schoppen: in de brainstormsessies in Boost werd een naam voor een label van de nog te produceren producten bedacht, namelijk PrintRights. Ook werd hiervan een logo ontworpen, dat later gebruikt zal worden in het nog te bespreken mondkapjes project.

Op een rijtje:

Potentie CoCreative project

- Ongedocumenteerde mensen in staat stellen om zich **als collectief te verenigen** in hun zoektocht naar het genereren van de volgende vrijheden:
 - Kunnen werken,
 - (Deels) in eigen onderhoud kunnen voorzien,
 - Zichtbaarheid creëren door te produceren

Leerpunten CoCreative project

- Productontwikkeling **professionaliseren** door het ontwikkelen van vaardigheden te ondersteunen en faciliteren
- Meer **ondersteuning** in *design* fases waarin expertise nodig is om stagnatie te voorkomen (al ligt hier de moeilijke balans tussen voldoende faciliteren versus het overnemen van taken)
- Hoewel het project in het vooruitzicht stelt dat mensen geld kunnen verdienen door producten te verkopen, komt dit niet tegemoet aan hun acute nood aan **basisbehoeften**: leefgeld, eten en/of een slaapplek. **Bijeenkomsten combineren met lunch** kan hieraan tegemoetkomen, of het opnemen van een **vergoeding van deelname** in de begroting.
- **Structurele** tegemoetkoming aan de basisbehoeften zodat mensen zich kunnen committeren aan een lange termijn project zoals productontwikkeling.

5. Empowerment in tijden van crisis

Door de afkondiging van corona maatregelen in maart 2020 kwam er een abrupt einde aan de toen lopende projecten: BYOP en CoCreative Agency. De maatschappelijk crisis die door het virus ontstond bracht ook verschuivingen teweeg op het vlak van sociaal werk en ondersteuning. In dit hoofdstuk bespreken we twee projecten die in reactie op deze verschuivingen ontstonden: de dagopvang in een wooncollectief/sociaal-politiek buurthuis in Amsterdam Oost en de installering van een 'sweatshop' voor het maken van mondkapjes in een taalschool in Amsterdam West.

Ontstaan dagopvang door Here to Support tijdens de corona *lockdown*, voorjaar 2020

Daklozen vormden een uitzonderingsgroep op de maatregel om thuis te blijven simpelweg omdat zij geen thuis hebben. Tegelijkertijd sloten de deuren van publieke locaties en steunorganisaties in de stad, die deze groep normaliter bezoekt om warm en droog te blijven of om gebruik te maken van het sanitair. Om druk uit te oefenen op actie vanuit autoriteiten startte HtS onder andere de facebook campagne *#I would stay home if I had one* (<https://www.facebook.com/amsterdamcityrights/>). Gemeente Amsterdam opende uiteindelijk inderdaad een nood nachtopvang in een sporthal. Maar overdag dienden alle overnachters de slaapzalen te verlaten om pas 's avonds weer terug te keren. Na de afkondiging van de 'lockdown' in Amsterdam signaleerden ondersteuners verbonden aan HtS dat onder de daklozen ook veel ongedocumenteerde mensen zijn die geen gehoor konden geven aan de oproep tot thuisisolatie. Een aantal van de meest kwetsbaren onder hen, jongeren zonder sociaal vangnet, konden naast de nachtopvang van de gemeente gebruik maken van de dagopvang die HtS initieerde. Aanvankelijk financierden ze dit met donaties omdat de kosten voor de opvang niet paste binnen projectbudgetten. Nadat de dagopvang een ruime maand liep kwam hier een financiële tegemoetkoming van de gemeente Amsterdam bij. Tom, 22 jaar, was een van de jongeren die gebruik maakte van de dagopvang. Hij vertelde in een interview over zijn ervaring in de **gemeentelijke** nachtopvang en de (on)mogelijkheid om zich hier aan de corona maatregelen te houden:

'In the [night]shelter, I like to keep distance with them but... we use one door... with 50 people. And we don't have like alcohol to wash our hands. There are two or three toilets and... we all live together. We touch everything ... the machine for the coffee... we use it...morning, and night also... I think it is not safe... when we, in the morning we get outside - too much, many people - the police they come. Told us: "keep distance." And... I asked the police just to let me finish my coffee or eat my sandwich outside but they say: "No, is not allowed, you have to leave." They say like: "Go anywhere, just don't stand here".' (5 juni 2020)

Op verzoek van de onderzoeker hield Tom een fotodagboek bij van de avondmaaltijd die geserveerd werd in de nachtopvang en die eenieder nuttigde binnen de eigen ruimte, gemarkeerd door tape op de grond (zie Figuur 5). Voor gerelateerde publicaties door de onderzoeker over dakloosheid in tijden van thuisisolatie, zie [Opinie Parool](#) en [Oxford blog](#). Ook uit het onderzoek van het RIVM onder jongeren waar de onderzoeker aan meewerkte blijkt dat jongeren die in opvanglocaties wonen niet altijd in de gelegenheid worden gesteld om zich aan *social distancing* te houden, zie [RIVM evaluatie jongeren](#).

Figuur 5. Avondeten in de gemeentelijke nachtopvang. Foto gemaakt door Tom (pseudoniem), jongere gebruikmakend van de nachtopvang (3 mei 2020)

(C) *Nieuwland – een van de tijdelijke dagopvang locaties*

Behalve in Amsterdam West organiseerde HtS ook in Amsterdam Oost een tijdelijke dagopvang, en wel in buurthuis Nieuwland. Nieuwland fungeert buiten corona tijden als sociaal-politiek centrum en er huist ook een woongemeenschap. Voor het beschikbaar stellen van een ruimte voor de dagopvang komt HtS Nieuwland financieel tegemoet uit eigen bronnen, waaronder giften van donateurs. Wanneer de opvang reeds loopt wordt deze op verzoek en aandringen van HtS deels gefinancierd door Gemeente Amsterdam uit het noodpakket daklozen (Wmo).

Rekening houdend met de grootte van de ruimte en *social distancing* is er in deze opvanglocatie ruimte om tien jongens op te vangen gedurende de tijd dat de nachtopvang gesloten is. Zo kunnen de jongens gehoor geven aan de oproep om

binnen te blijven en gebruik maken van privé sanitair. Ook wordt afgesproken de handen altijd direct bij binnenkomst op de opvang te wassen. Daarnaast geldt het nadrukkelijke verzoek om sociaal contact buiten die groep zoveel mogelijk te beperken om zo verspreiding van corona tegen te gaan, al is dit gegeven de situatie van de nachtopvang slechts beperkt haalbaar.

De jongens die gebruikmaken van de opvang in Nieuwland hebben allen een Afrikaanse achtergrond, op een Syrische jongen na. Acht van hen zijn jongeren tussen de 19 en 23 jaar oud, twee zijn begin 30. Er wordt doorgaans een mix van Engels, Nederlands en Arabisch gesproken. In de opvang pakt een vast team van ondersteuners activiteiten op met de jongens die gebruik maken van de opvang. Dat de sociale relaties van zowel ondersteuners als ook de eigen groep stabiel zijn, is in tijden van maatschappelijke crisis des te belangrijker voor de jongens. Dat blijkt uit een gesprek met één van hen, Kissma: 'When people know that you are homeless, they make you feel like you have corona. But you guys, you hang out with us. That makes me feel ok.' (Nieuwland dagopvang, 5 mei 2020). Het 'hanging out' zoals Kissma het noemt, is van meerwaarde bij het van de grond krijgen van activiteiten. Een van de ondersteuners waar Kissma naar verwijst is kunstenaar. De tijd die zij in Nieuwland doorbrengt is niet afgebakend door een vast tijdsbestek. De creatieve middag die zij initieert komt voort uit haar 'hanging out' met de jongens in Nieuwland.

Veldwerknooties 24 april 2020. Locatie: Nieuwland. Aanwezig: tien jongens die gebruik maken van de dagopvang, twee vrijwilligers, auteur als participatief onderzoeker

Vandaag heeft Kim, kunstenaar, boetseerlei meegebracht. Ze tapet een groot vel papier op de grond om de nog te realiseren kunstwerkjes uit te stallen. Om dit landschap verder vorm te geven, zet ze verf en kwasten rond het papier. Dan snijdt ze een stuk klei van de grote homp af die ze meebracht en begint te kleien. Het is een van haar favoriete werkmaterialen, het plezier dat zij aan het kleien beleeft is zichtbaar voor iedereen. De nieuwsgierigheid van de jongens is daarmee gewekt. Ze kijken toe hoe de klei in haar handen zich vormt tot een wezen met een kop en vier poten. Bemoedigend reikt Kim jongens een stuk klei aan. Voor velen is het de eerste keer dat ze kleien. Gemaakte voorwerpen krijgen een plek op het grote papier. Door het landschap wordt het kunstwerk collectief: iedereen draagt iets bij aan het geheel. Het thema dat zich organisch vormt is: dieren. Anders dan bij de CoCreative is er geen doel voor ogen zoals het ontwerpen van een verkoopbaar product. De middag draait om het experimenteren met creativiteit. Kim deelt haar kennis over het gebruik van de ruimte en materialen, waarmee ze de jongens stimuleert zich hierin te ontwikkelen.

Gedurende de looptijd van de dagopvang bezoekt Kim de groep wekelijks met diverse materialen. Een verscheidenheid aan creatieve activiteiten passeert de revue: schilderen, kleien, tekenen, haken. Doordat de jongens haar leren kennen, en zelf een vaste groep vormen, kan er een vertrouwelijke basis ontstaan waarin onzekerheden overwonnen worden en er groei ontstaat. 'I never painted before, ever! And today I just did it', constateerde een van de jongens in de beginperiode. Later in dat jaar wordt de gemaakte ontwikkeling en de toe-eigening van die ontwikkeling door deelnemers duidelijk. Het volgende fragment illustreert dit.

Veldwerknootities 24 mei 2020. Locatie: Nieuwland. Aanwezig: tien jongens die gebruik maken van de dagopvang, twee vrijwilligers (waaronder Kim), auteur als onderzoeker
Vandaag wordt het Suikerfeest gevierd met de vaste groep van de dagopvang. Als onderdeel hiervan hebben sommige jongens de verfspullen uit de kast gepakt om 'happy Eid' en andere feestelijkheden op papier uit te drukken. Twee jongens leggen mij afzonderlijk van elkaar iets bijzonders uit: door verf te mengen kun je je kleurenpalet uitbreiden. Ze hebben zich deze vaardigheid dusdanig eigen gemaakt dat ze zich verzekerd voelen het mij uit te leggen.

De viering van het Suikerfeest op de dagopvang illustreert daarnaast ook dat de dagopvang, de ondersteuners en de financiële middelen verschaft door HtS om eten te kopen, de mogelijkheid bieden voor de jongens om invulling te geven aan voor hen belangrijke rituelen. Rituelen die een gevoel van *belonging* en vervulling geven. Het belang van dit ritueel werd benadrukt voor een van hen:

Vervolg veldwerknootities 24 mei 2020, Suikerfeest
Wanneer het feestmaal op de lange tafel staat neemt een peer van Kissma, Yakoub, eerst het woord. Hij gaat staan: 'We were worried how we could celebrate Eid, what we could eat.' Yakoub wendt zich dan tot de aanwezige ondersteuners. 'But you made it possible. Thank you!'

Bij een ritueel als het Suikerfeest hoort een gemeenschapsgevoel. Dit kon door en met de jongeren gecreëerd worden dankzij de beschikking over een eigen 'woonkamer' en 'keuken' en de opgebouwde vertrouwde sociale relaties. Het zelf boodschappen doen, de gezamenlijke maaltijdbereiding in de dagopvang, en het nuttigen ervan op een zelfgekozen tijdstip zijn in de dagopvang verworven vrijheden die in schril contrast staan met de maaltijdnuttiging in de nachtopvang waar de jongens verblijven. Hier eet ieder aan een tafeltje binnen de individuele, met tape afgezette ruimte. Binnen het afgeplakte vierkant dat ieders privéruimte op de vloer van de nachtopvang markeert, staat naast de tafel een eenpersoonsbed en een stoel. Degenen die gebruik maken van de nachtopvang moeten op gezette tijden in de sporthal aanwezig zijn om de maaltijden te kunnen nuttigen. Ditzelfde geldt voor de maaltijden die geserveerd worden in de 24-uurs opvanglocaties. Een van de jongens die eerder in de dagopvang verbleef, benadrukt in een interview van 21 juli de spanning die het veroorzaakt om niet zelf over je dagritme te kunnen beslissen door de gezette tijden in de 24-uurs opvang: 'Makes me feel stressed! Always have to be here between then and then, and then and then...'.

Figuur 6. Maaltijd in de dagopvang, Nieuwland, gezamenlijk bereid door de jongeren zelf en de onderzoeker (22 juni 2020)

Figuur 7. (volgende pagina) Gezamenlijke maaltijd in de dagopvang, Nieuwland, bereid door een ondersteuner en de jongeren zelf. (5 juni 2020)

Reflectie Nieuwland

De dagopvang in Nieuwland kon uiteindelijk zes maanden bestaan dankzij een **samenwerking tussen de drie onderscheidde invloedssferen** ter ondersteuning van processen van empowerment: **de gemeente subsidieerde de opvang deels**; **de gemeenschap van Nieuwland stelde hun ruimte in de stad beschikbaar**; **HtS zette deze op en coördineerde de uitgaven**; **ondersteuners gerelateerd aan HtS zetten zich in om zaken op een dagelijks niveau in goede banen te leiden en 'to hang out' met de jongens in plaats van dat het contact enkel gericht was op het draaien van een project**; en **de deelnemers zelf konden een groepsdynamiek ontwikkelen waarin ruimte voor individuele en collectieve groei was**.

Concreet schiep de dagopvang vrijheden om naar eigen keuze te handelen in de dagindeling: maaltijden, hygiëne, activiteiten, sociale relaties. Of, zoals Tom het samenvatte: 'We help each other, we talk. To come here makes me feel that I am strong', zegt hij terwijl hij zijn hand tot een vuist balt en vervolgt: '**Cooking together... do shopping together... we clean together... laundry...**' (5 mei 2020). Een veilig samenzijn met mensen in eenzelfde situatie faciliteren, kan al als 'empowering' worden ervaren (zie ook de link naar het Oxford blog in methoden schema).

Toch blijven de beperkende **structuren** waarin de jongens klem zitten een stempel drukken op de dagopvang. Voor ondersteuners betekent dit dat de grenzen aan hun taak of rol uitgedaagd worden: ondersteuners hebben niet de positie om de middelen waaraan het de jongens ontbreekt helemaal te compenseren. Ook buiten de tijden van de opvang konden er verzoeken van jongens binnenkomen, bijvoorbeeld als ze de nachtopvang niet meer binnenkwamen of als ze een tandarts nodig hadden. Ook incidentele verzoeken van sommige jongens om geld kwamen voor. Daarbij zakten enkele jongens gedurende de opvangperiode zienderogen af. Ze spenderen de hele dag op hun telefoon of liggen te slapen, omdat het ze in de nachtopvang te rumoerig is 's nachts of omdat ze zich niet lekker voelen. De tijdelijke stabiliteit van de opvang kan niet de structurele misère wegnemen. De middelen die de **ondersteuners** hier tot hun beschikking hebben, kunnen niet tegemoetkomen aan het gebrek aan perspectief van de jongens, de mentale druk die dat veroorzaakt voor velen, en de nood aan trauma verwerking voor sommigen.

Figuur 8. Vrije schilderworkshop in Nieuwland over de thema's 'thuis', 'corona', 'angst' en 'hoop' (7 mei 2020)

So They said everyone
Should stay home, so that you
Can safe from corona, Then
We are not safe, because
We are not stay home
That we have no home

Figuur 9. Detail uit schilderworkshop: 'So they said everyone should stay home, so that you can safe from corona, then we are not safe, because we are not stay home. That we have no home.' (7 mei 2020)

Figuur 10. Schilderworkshop (7 mei 2020)

Op een rijtje:

Potentie Nieuwland-dagopvang

- De dagopvang biedt een semi-stabiele omgeving qua 'woon' ruimte
- De dagopvang biedt een semi-stabiele omgeving qua sociale contacten met zowel **peers** als **ondersteuners**
- De dagopvang biedt een semi-stabiele vrijheid tot het naar eigen inzicht invullen van dagelijkse rituelen zoals de keuze wat en met wie de **maaltijd te nuttigen**
- Bovenstaande factoren scheppen ruimte voor een **zelfgekozen dag invulling**, van slapen tot rappen tot sporten

Leerpunten Nieuwland-dagopvang

- De tijdelijke aard van dit project remt het scheppen van ruimte voor **zelfgekozen activiteiten** en het initiëren van lange termijn projecten. HtS heeft daarom als vervolg bijvoorbeeld een Jongerenhuiskamer geïnitieerd om die ruimte wel te bieden
- Verwachtingsmanagement over wat de grenzen zijn aan de dagopvang en de steun die **ondersteuners** kunnen bieden. De mensen in de dagopvang kampen met diverse problemen (procedures, gezondheid, onzeker toekomstperspectief) waarvoor de aanwezigen niet (altijd) zijn toegerust om door te verwijzen of op te lossen (emotionele last voor sociaal werkers/projectbegeleiders/vrijwilligers). Deze last werd in tijden van *lockdown* versterkt doordat andere ondersteunende partijen de deuren sloten op last van de coronamaatregelen
- Gerelateerd hieraan zou toegang tot **professionele hulpverlening** baat hebben

(D) *PrintRights mondkapjes project – ongedocumenteerde sociaal ondernemers*

Het verhaal over het ontstaan van het volgende te bespreken project, het starten van een mondkapjes productielijn onder het label PrintRights, vertelt Saeed als een van de deelnemers als volgt:

We started because we wanted for all the migrants [in Amsterdam] to have a mask. And we did it! 1000 masks, giving it for free. So everybody can use public transport. When everybody had masks, we changed it into a business. We started poorly. For example, we used manual scissors. Now we have electric scissors. We are growing professionally. Why? Because of basic needs, we have no money to buy things for ourselves. If we can work and earn our own money we can be independent.’
(9 september 2020)

Het initiële plan achter het maken van mondkapjes had een emancipatoire insteek: de vrijheid waarborgen voor de eigen gemeenschap om met het openbaar vervoer te kunnen reizen toen het dragen van een masker werd verplicht (*power with*). Het materiaal voor deze eerste lading van honderden mondkapjes werd bekostigd uit het BYOP-budget. Met de opbrengsten daarvan kon materiaal van nog eens 1000 mondkapjes betaald worden. Het initiatief past dan ook binnen de opzet van BYOP, namelijk het opzetten van een zelf uitgedacht project met een heldere doelstelling voor een product of activiteit. De makers van het eerste uur verbleven allen in een 24-uurs opvanglocatie en konden gegeven deze stabiliteit werken vanuit hun kamers op die locaties of vanuit Boost, dat verder gesloten was in verband met corona. Na die eerste lading is het productieproces doorgezet voor een breder publiek dat voor de mondkapjes doneert. HtS zorgde er wel voor dat de mondkapjes eerst werden goedgekeurd door de GGD. Het gebruikte label PrintRights kwam voort uit de CoCreative Agency, in die zin is PrintRights een voortzetting van de CoCreative Agency. Met de inkomsten werd vervolgens door HtS nieuw materiaal gekocht voor het team. Niet alleen stoffen maar ook naaimachines, strijkbouten, en elektrische scharen.

Onderdeel van de professionalisering was ook het verder inrichten van een werkruimte, of zoals de jongens het zelf noemen, een *sweatshop*. Deze werd na de eerste fase door HtS gevonden in een lokaal van een taalcentrum dat door corona ongebruikt bleef. Deze locatie bood tegelijkertijd een plek om te kunnen verblijven overdag, belangrijk omdat veel publieke locaties in de stad gesloten waren wegens corona. ‘s Middags is er een gezamenlijke lunch. In de *sweatshop* licht Mounir, met zijn 26 jaar een van de trekkende krachten onder de deelnemers, het belang van het mondkapjes project toe: ‘Many people in this asylum procedure have been disappointed by their track. They lose the light, positivity. They start to depend entirely on foundations serving them food: very passive.’ Hij vervolgt door te benoemen wat het project voor hem betekent: ‘Having a project like this... *you make this mask, look at it*’, zegt hij terwijl hij het masker dat hij in handen heeft voor zijn gezicht omhooghoudt, ‘*and you know that you have achieved something!*’ This is the beauty of it: **the feeling that you have accomplished something.**’ Uit Mounir’s verhaal blijkt dat het PrintRights project hem helpt in het ontwikkelen van een positief *sense of self*te midden van een omgeving die tot passiviteit leidt.

Op de vraag wat als positief wordt ervaren aan het project gaven andere deelnemers diverse antwoorden. Zoals Saeed: ‘I meet people and keep myself busy. When you stay in bed you feel stress.’ Deelnemer Peyisai noemt als positief punt: ‘teamwork’. De meerwaarde van dit teamwerk komt ook sterk naar voren wanneer het de beurt is aan ‘teamgenoten’ die de Nederlandse of Engelse taal niet beheersen en dus moeite hebben om met projectbegeleiders te communiceren. Zijn teamgenoten vertalen voor hen. Wanneer een van hen niet weet wat te antwoorden op de vraag wat hij positief vindt aan het project, antwoordt zijn buurman Peyisai: ‘He is very good at ironing!’ Dankzij het hechte teamverband kan deze deelnemer meedraaien in dit project. Het gevoel iets bereikt te hebben samen met *peers* en de eigen tijd nuttig te besteden, werd verder gestimuleerd door het verwerven van vaardigheden. Zo antwoordt de 21-jarige Sudy: ‘I learned how to sew’, daaraan toevoegend dat hij nog wel meer vaardigheden wil leren: ‘I can only make masks, I like to make other products, like shirt or trouser.’

Naast het bekwaam worden in het maken van mondkapjes komt ook de vaardigheid aan bod om inkomsten te verwerven via de mondkapjes. Zo werd er op 9 september een verkoop workshop georganiseerd door HtS in dezelfde taalschool. De verkoopvaardigheden zullen in de daaropvolgende periode ingezet worden om mondkapjes te verkopen tijdens bijvoorbeeld demonstraties in navolging van de brand in

vluchtelingenkamp Moria. Hoewel ter plaatse blijkt dat deze vaardigheid leren ook een kwestie is van doen, komt er tijdens de verkoopworkshop een al eerdergenoemde onzekerheid naar voren (zie CoCreative Agency). De jongens zijn onzeker over hun verkoop vaardigheden en mogelijkheden. Dat de trainer een Nederlandstalige, witte vrouw is, biedt voor de jongens, allen van kleur en geen van allen sterk in het Nederlands, geen bevestiging van hun verkoopcapaciteiten. Dapo maakt deze angst explicieter: 'Don't you think it is a problem that we are immigrants? That it will hinder us to sell masks because we are not perfect? Some people don't speak English well.' Sudy valt Dapo bij en deelt - in gebroken Engels - te twijfelen aan zijn eigen taalvaardigheden.

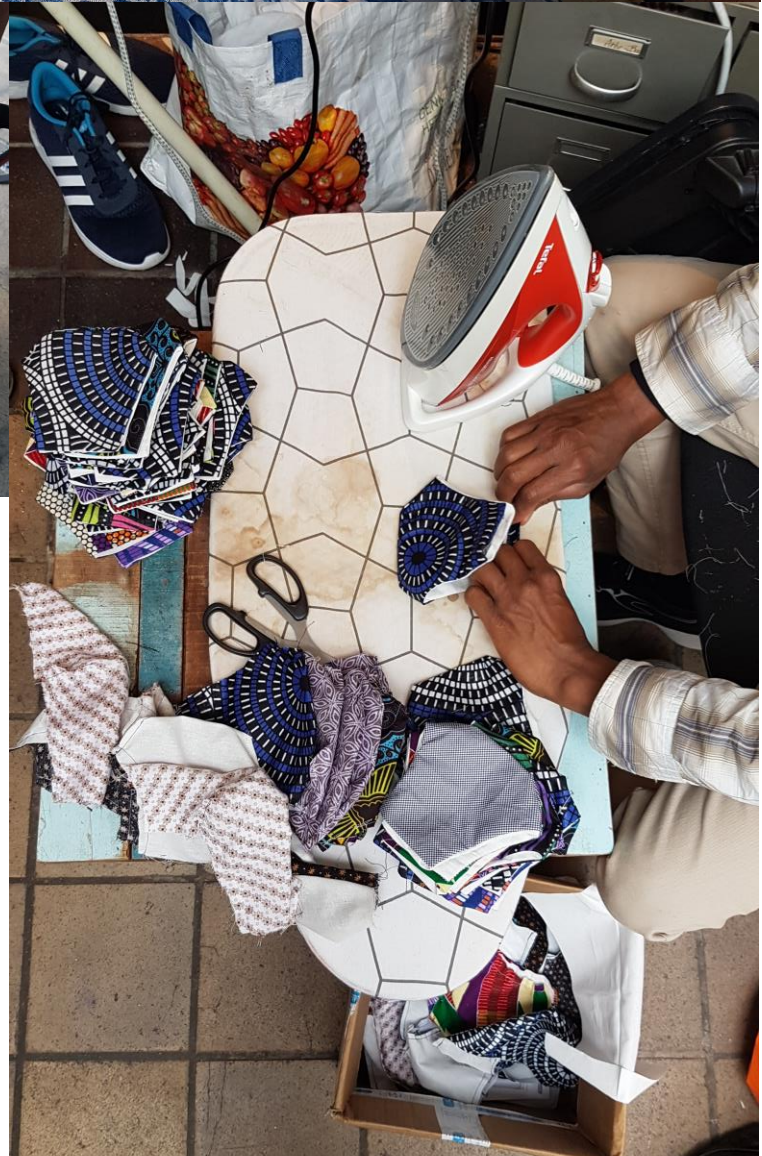
Figuur 11. Met een elektrische schaar kunnen tientallen identieke vormen tegelijkertijd uitgesneden worden voor de productie van mondkapjes (25 mei 2020)

Figuur 12. Mondkapjes naaien in de geïmproviseerde 'sweatshop'
(21 juli 2020)

Figuur 13. Mondkapjes strijken (8 juli 2020)

Figuur 14. Uit de muziekbboxjes naast het naaimachinepedaal
klinkt vaak muziek van Afrikaanse muzikanten.

Figuur 15. De diverse handelingen van het proces om een mondkapje te maken, zijn onderverdeeld in taken per teamlid om het productieproces te versnellen. Hier worden de binnenzijden genaaid (30 juli 2020)

Figuur 16. Handgemaakte mondkapjes en flyer die meegeleverd wordt bij een bestelling (afbeelding van de Facebook pagina van HtS, 18 juni 2020)

In de nasleep van de brand op Moria, deed het mondkapjes-team nog iets bijzonders in het licht van empowerment. Het lukte om met hun verhaal tot in de politieke arena door te dringen; daar waar ongedocumenteerde mensen bij gebrek aan een juridische status als burger vrijwel geen toegang hebben. De mondkapjes werden namelijk op Prinsjesdag 2020 gedragen door politici die selfies maakten en op sociale media plaatsten. Op de foto is Saskia Kluit te zien, Eerste Kamerlid voor GroenLinks. Ook werden de mondkapjes besteld door een lid van het Europees Parlement. Dit betrof een speciale editie van de mondkapjes. Hiervoor werden niet de gebruikelijke Afrikaanse stoffen gekozen maar effen stoffen zodat de opdruk goed zichtbaar is: #NoMoreMoria. Deze politics of presence (McNevin, 2012) van het mondkapjes team bestond eruit dat ze een aanwezigheid opeisten in het hart van de politieke arena, waar hun boodschap middels de mondkapjes werd vertolkt.

In de voortgang van het mondkapjes project is een uitdaging gelegen in het bieden van voldoende ondersteuning zonder te snel een gat te willen vullen dat een deelnemer zelf kan opvangen. Het mondkapjes-team krijgt door de tijd heen duizenden orders binnen. Om aan de bestellingen te kunnen voldoen is er structuur nodig, vaste bezetting, en overzicht. Mounir is degene die dit voor een groot deel op zich neemt. Hij is ook degene in het team die het hoogst is opgeleid en het beste Engels spreekt. Tel daar zijn sociale vaardigheden bij op; zijn sociaal kapitaal is aanzienlijk in verhouding met zijn *peers*. Wanneer ik Mounir in november tref op een donkere zaterdagavond terwijl hij nog mondkapjes aan het naaien is in de *sweatshop* (tegen die tijd inmiddels verplaatst naar locatie Nieuwland), geeft hij aan dat hij dringend aan vakantie toe is. Hoewel hier zorg voor is vanuit HtS, voelt Mounir zich verantwoordelijk door zijn gevoel dat het project op hem leunt en onder zijn afwezigheid zal lijden.

Reflectie PrintRights

Wat het streven was bij de pre-corona workshops van CoCreative is bij PrintRights wel gelukt, namelijk: 'Dat gefaciliteerd wordt dat mensen kunnen produceren en maken. En dat ze daar ook nog vrijheid en agency mee kunnen ontwikkelen door dat te verkopen.' (interview Savannah 27 februari 2020) Waarom lukte het hier wel om deze doelstelling te halen? De reden is een optelsom van samenvallende factoren. Het initiatief kwam vanuit de groep zelf en heeft het een collectief doel welke concrete ondersteuning aan de eigen gemeenschap biedt. Er zijn daarnaast deelnemers met sociaal kapitaal betrokken die *peers* motiveren en als rolmodel fungeren. Om het project over een langere termijn draaiende te houden en doorontwikkeling mogelijk te maken, speelde ook de dagopvang waarbinnen de *sweatshop* werd ingericht na de start een rol. Deze bood 'secundaire arbeidsvoorwaarden' zoals lunch en ook een 'werkvloer' met stabiele sociale contacten. Er is daarnaast geïnvesteerd in het ontwikkelen van vaardigheden zoals naaien en verkopen. In relatie tot dit laatste: om tegemoet te komen aan de onzekerheid van deelnemers over hun communicatievaardigheden valt te overwegen om voor een soortgelijke cursus een rolmodel als trainer te vragen. Iemand uit de gemeenschap van ongedocumenteerde mensen zelf die ervaring heeft met verkoop, en waarin de deelnemers zich kunnen herkennen. Nu gaven de deelnemers aan de verkoopworkshop uiting aan onzekerheden over hun kwaliteiten als verkopers. Een rolmodel kan het proces versnellen om de barricades die zij voelen te overwinnen: iemand zoals zij lukt het immers ook.

Voor de deelnemers ontvouwt het mondkapje als zelfgeproduceerd product een proces dat Savannah herkent als empowerment: 'Het zit 'm ook in het op een andere manier vertellen van het verhaal, over ongedocumenteerden in Amsterdam in dit geval. **Dat je iets in de plaats brengt voor het narratief van 'illegalen', 'uitgeprocedeerden'...** En dat mensen dat voelen: **"Ik kan een plek innemen in dit verhaal en mensen luisteren ernaar"**. Dat het verhaal op een ander moment begint. Niet met "ik ben gevlucht uit..." maar **dat het begint met jouw startpunt; "ik heb producten ontwikkeld en die ga ik jou voorzetten"**. **Ik hoop dat we dat kunnen bewerkstelligen**. Want ik denk dat daar ook **empowerment** in zit... als je bedenkt dat **bijna elk gesprek dat ongedocumenteerden hebben met iemand begint met dat ze cliënt zijn in plaats van iemand die iets te bieden heeft.**' (27 februari 2020). Dat ongedocumenteerde mensen vrijwel overal als cliënt worden aangesproken, duidt wederom de structuren aan waar mensen zich in bevinden die demotiveren om vrijheid tot handelen te creëren.

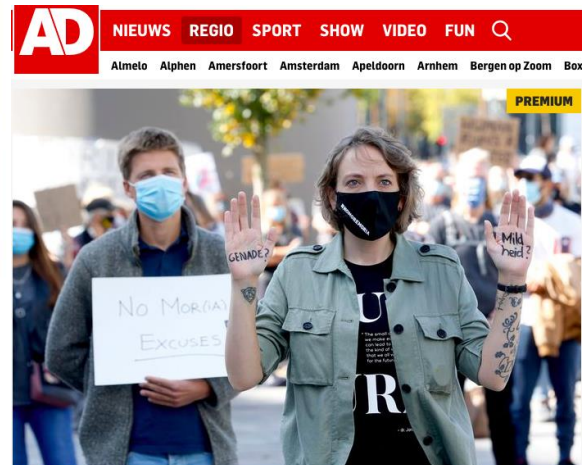
De verlamming die uitgaat van het continue benadrukken in de hulpverlening van de complexe situatie van jongeren als hun primaire identiteit, is ook zichtbaar onder andere groepen. Zo schrijft onderzoeker Frank van Steenberghe op Sociale Vraagstukken over hulpverlening die zich richt op 'zwerfjongeren': 'De jongeren met wie ik heb samengewerkt ergeren zich aan de reflex dat zij zich als "zwerfjongere" moeten presenteren, omdat ze anders niet geholpen worden. Zij noemen dit 'de stempel'. Door steeds opnieuw hun verhaal te moeten doen aan hulpverleners en instanties hebben zij het gevoel constant in het verleden te blijven leven.'

saskia kluit @saskiakluit · Sep 15
Dit is een helder mondkapje
#nomoremoriam #printrights

Figuur 18. Nationaal dagblad AD bericht over demonstranten op 21 september 2020. Op de foto is een demonstrant te zien met een mondkapje op van het PrintRights team #nomoremoriam

... Figuur 17. Prinsjesdag 2020, 15 september. Eerste Kamerlid draagt een mondkapje van het PrintRights team #nomoremoriam

Velen bij Moria-demonstratie op Jaarbeursplein: 'Ze hebben niet alleen slaapzakken en kleding nodig, maar hulp'

Het *counter narratief* dat Savannah en de deelnemers hierboven benoemen, kan allereerst gevormd worden door kritisch bewustzijn over de eigen situatie en vervolgens het dominante discours over de positie van deze groep in de politieke ordening van de maatschappij uit te dagen. Door zich niet te voegen naar die positie maar een andere plek in te nemen, niet primair de identiteit van 'ongedocumenteerd' zijn te benadrukken maar die van sociale ondernemer, van collega, van ambachtsman, en van bijdrager aan de samenleving door in een acute maatschappelijke behoefte te voorzien. Niet de plek in te nemen van degene die niet in staat is tot handelingsvrijheid maar door die handelingsvrijheid af te dwingen. Saaed: 'You can contribute to tax in the country; we buy machines. We are proud to be entrepreneurs.'

Het gevoel hebben tot iets in staat te zijn, en die potentie uitgedrukt zien in een tastbaar product, is een handeling die bemoeilijkt wordt door **de structuren in de samenleving** voor de gemarginaliseerde groep waar het mondkapjes-team toe behoort; ongedocumenteerde mensen. De *empowering* potentie van dit project is dan ook gelegen in het feit dat het verder rijkt dan het mondkapje *an sich* maar van belang is op een maatschappelijk niveau, zoals Mounir toelicht: 'That's where the sense of accomplishment is important. To get the sense that you can do *more*. The courage to live and fight, to *bridge the barriers of impossibility that are imposed on you by society*.' (21 juli 2020)

Mounir erkent tegelijkertijd ook dat hij gelimiteerd is in het overbruggen van onmogelijkheden door zijn maatschappelijke positie. 'The only limit that we have is, we cannot give ourselves a 100%. We don't have the means. I have to schedule myself according to the shelter timings. If I am not there, you miss the food for example. The whole problem is the basics... I don't live in my own house, I don't have documents, I don't have my rights... This is limiting.' De situatie van de jongens maakt het een uitdaging om het project zelfstandig te draaien. Ze worden soms kort van tevoren van een afspraak op de hoogte gebracht, procedurele deadlines maken dat sommigen tijdens het project 'verhuizen' naar een AZC ver buiten Amsterdam. **Ondersteuning van het project** loslaten vanuit HtS wordt hierdoor bemoeilijkt met name op het gebied van algehele coördinatie en langetermijnplanning. Deze moeilijkheid neemt niet weg dat het team hier wel stappen in zet. De huur van de *sweatshop*, op moment van schrijven in Nieuwland, wordt bekostigd door de inkomsten van de mondkapjes, dus zonder subsidies of giften. Ook zijn er plannen voor doorontwikkeling in de toekomst, zo zijn er inmiddels bijpassende tassen voor de mondkapjes ontwikkeld.

Op een rijtje:

Potentie PrintRights

- *Act of citizenship*: arbeid verrichten, in eigen levensonderhoud tegemoet kunnen komen, belasting betalen over de inkoop producten (participatie aan maatschappij), zichtbaarheid verwerven via burgers die de mondkapjes dragen
- *Sense of accomplishment* en daarbij behorende zingeving
- Een *peergroup* als stabiele, sociale contacten

Leerpunten PrintRights

- Rolmodellen op laten treden voor verwerving vaardigheden, bijvoorbeeld voor de verkoopworkshop, deelnemers herkennen zich niet in trainster waardoor hun onzekerheden als 'wie wil er nu van *ons* iets kopen?' blijven bestaan
- De *juridische beperkingen* voor ongedocumenteerde jongeren om een inkomen te verdienen maakt dat de groei van dit project bemoeilijkt wordt

Figuur 19. Flyer van de
PrintRights mondkapjes

6. Tussen het reproduceren en het uitdagen van structuren

Er zijn zeker bewegingen van empowerment in gang gezet onder deelnemers van de besproken projecten. Deze stappen zijn met name gezet binnen de invloedssfeer van de *deelnemers van projecten* en de *ondersteuning en betrokkenheid* bij maatschappelijke veranderingen *vanuit HtS*. Binnen de invloedssfeer van *maatschappelijke structuren* was de boodschap wat ambigu. Zo werd er wel in opvang voorzien door de gemeente maar worden de geboden structuren daarvan als beperkend ervaren door bewoners. Ook heeft HtS wel (beperkte) budgetten gekregen voor empowerment projecten vanuit *de gemeente Amsterdam*. Maar de maatschappelijke structuren in de stad die deelnemers marginaliseren, bewegen niet mee met de in gang gezette processen van empowerment. Zo kan er wel een begin gemaakt worden, maar blijft het doorontwikkelen van projecten lastig omdat er onvoldoende duurzaam voorzien kan worden in de basisbehoeften van deelnemers. Hoewel er stappen gezet kunnen worden, blijven mensen tegen beperkende structuren oplopen. Het belang van empowerment op beleidsniveau waar ongedocumenteerde mensen en HtS voor pleiten, vindt weinig weerklank in institutionele omgevingen. Dit laatste geeft aanleiding om ons hier in de discussie over de (de)politisering van empowerment te mengen.

Depolitisering van empowerment

Met de *depolitisering van empowerment* wordt hier de volgende ontwikkeling bedoeld: een primaire focus op individuen (die zich 'empowered' moeten tonen, al dan niet met de steun van sociaal werkers) zonder (voldoende) de maatschappelijke context te adresseren waarbinnen de marginalisering van deze individuen zich voltrekt. Let wel, *depolitisering* van empowerment door het onderkennen van de structurele oorzaken die tot marginalisatie van groepen leidt, heeft dus een hele *politieke* uitwerking, zoals Wright (2012) benoemt wanneer hij spreekt van de 'ideological fantasy of empowerment': 'the result of the empowerment agenda is the exact opposite of the fantasmatic picture it projects; that is to say, instead of giving power to individuals, it is a front for an assemblage of neoliberal logics designed to provide greater control over the individual' (Wright, 2012, p. 292). Deze zogenoemde fantasie van empowerment valt ook te herkennen in projecten voor ongedocumenteerde mensen die middels deze projecten wel binnen het zicht van de autoriteiten komen maar die tegelijkertijd geen structurele veranderingen voor ogen hebben om deze groep daadwerkelijk meer handelingsvrijheid te geven. 'Rather than assume that civil society enables democracy or serves as a mechanism of empowerment, it is important to understand the political context that shapes and limits its potential as an engine of political change.' (Wiktorowicz, 2000, p. 46) De *direct powerblocks* die Solomon herkende, de sociale moerassen van het Movisie rapport (Engbersen, et al., 2008), die blijven bestaan. Daartegenover staat dat de overheid wel meer grip heeft op de deelnemers, omdat ze aan gereguleerde activiteiten deelnemen. Het risico bestaat dus dat dit 'niets met empowerment van doen [heeft], maar vooral met disciplineren...' (Trommel, 2018, p. 104).

Empowerment-projecten die het gebrek aan basale levensbehoeften niet aankaarten, of deze punten naast zich neer leggen door te concluderen dat juist sterk gemarginaliseerde individuen nog niet aan empowerment 'toe zijn', lopen het risico om empowerment te depolitiseren. Een dergelijke beweging kan gevoed worden door het idee dat het veranderen van de maatschappelijke structuren buiten de macht ligt van betrokkenen. De inrichting van het subsidielandschap speelt hierin ook een rol, gezien het aanbod in het hulpverleningsveld van projecten waarin de nadruk ligt op participatie en activering. Een visie op manieren om de politieke context aan te kaarten en sociale verandering na te streven is in het landschap van aanbestedingen en subsidiestromen niet altijd terug te vinden. Hoewel belangenbehartiging rond politieke thema's een groot deel uitmaakt van de activiteiten van HtS, denk aan het aandringen bij gemeente Amsterdam op onderdak voor dakloze ongedocumenteerden tijdens corona, vallen dergelijke werkzaamheden veelal buiten projectsubsidies. Gegeven deze subsidiestromen is er vaak niet alleen gebrek aan tijd voor beleidsbeïnvloeding maar wordt dit ook niet gezien als een taak van het maatschappelijk middenveld. Zoals een medewerker van een collega-ngo in Amsterdam die zich inzet voor ongedocumenteerde mensen, vertelt: 'Of course it is my, the organization's ideal to change the policy of the government. Of course, you are confronted with it constantly because you are constantly working with it and trying to think of how things should be different and... but there is also, indeed, so much to do, to take care that... that the policy as it is now is carefully executed...' (Kalir & Wissink, 2016, p. 12). Focus van de hulpverlening ligt hier dus op het wegwijs maken of inbedden van mensen in bestaande structuren in plaats van deze structuren uit te dagen. De marginalisering van degenen die ondersteuning ontvangen is daarmee mogelijk (deels) opgeheven maar de marginaliserende structuren dreigen onaangetast te blijven.

Er is sprake van een paradox wanneer hulpverlenings- of anderszins ondersteunende organisaties die beogen om gemarginaliseerde groepen te ondersteunen dat willen doen binnen de politieke context die hen marginaliseert. Hoe deze paradox in de praktijk tot uiting komt is afhankelijk van de positie die een ngo inneemt – denk aan de drie onderscheidde soorten van hulporganisaties: 1) zogenaamde ‘subcontracters’ van de overheid die helpen het beleid uit te voeren, 2) organisaties die zich voegen naar het overheidsbeleid, en 3) organisaties die zich verzetten tegen het overheidsbeleid. De situatie waarin ondersteuners in feite bijdragen aan een reproductie van marginaliserende structuren, wordt in het hele veld kracht bijgezet door subsidiestromen. Als het niet binnen de gesubsidieerde projectomschrijving past om de politieke context van deelnemers aan de projecten uit te dagen, dreigt het risico dat hulpverleners niet aan politieke interventies toekomen in het al veeleisende dagelijkse werk, of dat ze dit simpelweg niet als hun taak zien. Het eerdergenoemde ‘doormodderen’ en experimenteren doet HtS nu deels buiten de subsidiepotten om, omdat de ruimte in fondsaanvragen om tijdens projecten te anticiperen op de balans tussen voldoende of te veel steun geven, niet vanzelfsprekend is. Verantwoording na afloop van gesubsidieerde projecten dient meer dan eens te bestaan uit resultaten, metingen, en afgeleverde producten.

Dit is direct gerelateerd aan het debat over de al dan niet gewenste (mate van) politisering van sociaal werk zoals het de laatste jaren is gevoerd. Concreet komt dit debat in het sociaal ondersteuningsveld rondom ongedocumenteerde mensen tot uiting in de spanning die er bestaat tussen het ter verantwoording roepen van de overheid door sociaal werk(ers) en ondersteuners versus het aansturen op zelfredzaamheid van deelnemers aan projecten. Bij het eerste geval wordt ook wel, in een oneerbiedige term, gerefereerd aan ‘lobby’. Met betrekking tot HtS valt hieronder te verstaan dat zij bijvoorbeeld de effecten van de coronamaatregelen op de doelgroep aankaarten zodat hier meer aandacht voor kwam in het stedelijk beleid. Ze zetten campagnes op en waren betrokken bij diverse overleggen op stedelijk niveau met organisaties zoals de GGD. In de verdeling van Van Regenmortel valt dit te identificeren als activiteiten om ‘power to’ te creëren. Licht de nadruk op de zelfredzaamheid dan bestaat het risico op de ‘individual bias, that is, the tendency to reduce complex person-in-environment phenomena to individual dynamics.’ (Peterson & Zimmerman, 2004, p. 129). Als basisvoorzieningen niet gedekt zijn, in hoeverre kan iemand dan ruimte hebben voor deelname aan een empowermentproject gericht op individuele ontwikkeling (bijvoorbeeld talentontwikkeling in een modeproject)?

Politisering van empowerment

Wat betreft de **politisering** van empowerment waren het **deelnemers** zelf die het belang daarvan structureel inbrachten als tegenwicht tegen individualisering. Meermaals wezen deelnemers een hang naar individuele benadering af door de structurele barricades waar zij als collectief tegenaan lopen onder de aandacht te brengen. Wanneer werd aangestuurd op het ontwikkelen van een persoonlijke visie bijvoorbeeld, bestond de reactie vaak uit verwarring: ‘It’s not about me, it’s about the collective’. Bij het BYOP-project dat het individu centraal stelde in de opzet kwam dit contrast het sterkste naar boven, bijvoorbeeld bij de deelnemer met het projectplan waarin om kachels voor de eigen woongemeenschap werd gevraagd. Maar ook het project om een kunsttentoonstelling in te richten om een podium aan het eigen netwerk te bieden, getuigt van het belang dat deelnemers eraan hechten om betekenisvol te zijn voor hun gemeenschap. Een interview met een voormalig deelnemer aan (niet hier besproken) HtS-projecten die zich daarnaast ook veelvuldig heeft ingezet als woordvoerder voor ongedocumenteerde mensen in Amsterdam zoals hijzelf, zegt hierover in een interview van 15 april 2020:

*‘Look, it is not only about me. When I am talking it is me, but I am talking about refugees who are in the limbo of nowhere. There is a lot of people in the middle of nowhere at this moment. And one way or another way, they cannot explain, or express their feelings because of their situation. Or sometimes miss the language... I am talking about my story but it is about half of the group... This is one way to change things, change can come when you talk with each other. And this is what we want as refugees you know. **We need change.** The lifestyle, the situation of undocumented refugees is not easy.*

Deze persoon toont een kruisbestuiving tussen *power with* en *power from within*; zijn eigen *sense of self* en de noden van de gemeenschap zijn verweven in zijn uitspraak. Een dergelijke dynamiek zagen we ook in de projecten wanneer de doelgroep zelf het belang van *collectiviteit* inbrengt wanneer hen om individuele

inbreng wordt gevraagd. Deelnemers doorzien met kritisch bewustzijn dat de maatschappelijke structuren die hun individuele bewegingsruimte bepalen voor een specifieke groep gelden waartoe zijzelf behoren. Dat hun problemen niet individueel maar collectief en politiek zijn, is een besef dat sterk leeft. Dat is een voorwaarde om aan gezamenlijke belangenbehartiging te werken en dus ook politiek-maatschappelijke macht en invloed te verwerven. Dit terwijl in het hulpverleningsveld juist de individuele benadering centraal dreigt te staan in 'activering' en 'participatie' projecten (zoals ook besproken in hoofdstuk 2). De collectiviteit die deelnemers zelf aankaarten wijst op de valkuil in projecten om de politiek-maatschappelijke context van het collectief van deelnemers ongeadresseerd te laten.

Niet alleen het gebrek aan basisbehoeften speelt daarin mee maar ook de passieve staat waarin mensen verkeren door de structurele belemmeringen die ze ervaren, én door de manier waarop ze benaderd worden door hulpverleners. Savannah: 'Ik denk dat mensen heel vaak apathisch worden doordat mensen een soort van gehospitaliseerd worden, overal patiënt of cliënt zijn, in plaats van als mens worden aangesproken'. Als projecten geen gretig aftrek vinden onder deelnemers dan is het niet de juiste conclusie dat de doelgroep gezien de situatie (nog) niet 'toe is' aan 'empowerment'. Het geeft juist aan dat de acties die nodig zijn om empowerment te bewerkstelligen wellicht elders gezocht dienen te worden. Het kan gaan om 'lobbyen' voor sociale rechten (*power to*) maar politiserend werken gaat verder dan dat, aldus Richard de Brabander: 'Het gaat er niet om dat sociaal werkers zich als woordvoerders van onrecht opstellen, wel dat zij uitingen van ongenoegen van mensen (leren) erkennen als rechtvaardige eisen en als politiek zinvol in plaats van te zien als weerstand of blijk van onwil dat verminderd moet worden' (De Brabander, 2019). Wat valt er te leren van projecten die niet de gewenste opkomst of uitkomsten hebben? Hoe is de stem van de beoogde deelnemers daarin te interpreteren? *Niet* dat empowerment niet voor hen zou zijn weggelegd maar *wel* dat wat nodig is om een proces van empowerment in gang te zetten wellicht middels een andere invalshoek gestimuleerd dient te worden.

Het zoeken naar de juiste ondersteuning om een proces onder deelnemers in gang te zetten, maakt een groot onderdeel uit van de experimentele werkwijze van HtS, zoals Savannah zelf erkent:

'Ik vind het wel interessant... dat je denkt van: "wow je krijgt de mogelijkheid", en dat die dan niet gepakt wordt. Misschien dat de vraag te groot is. Er was een vrijwilliger en die ging in de woonkamer van de opvang vragen van, als jij iets mocht veranderen wat zou dat dan zijn. En zelfs die vraag was al een hele moeilijke vraag. En er kwamen heel weinig antwoorden op. Omdat ze zich niet konden voorstellen dat ze daar zelf iets aan konden veranderen. Als je dan zegt moet het rood, geel of groen worden, dan is het wel een soort van langzaam besef van "hee, we kunnen iets doen".' (Interview Savannah, 27 februari 2020)

Savannah geeft aan dat ook dit experimenteren een vorm van in de praktijk constant 'doormodderen' is: hoeveel ruimte werkt stimulerend voor deelnemers zonder dat ze in die ruimte verzuipen (met het risico te verlammen) maar ook zonder dat ze continu aan de hand genomen worden (met het risico tot passiviteit) Er bestaat geen handleiding om vast te stellen wanneer empowerment wordt ondersteund, wanneer het project teveel gedragen wordt door ondersteuners, of wanneer de marginaliserende structuren al dan niet voldoende worden uitgedaagd. De praktijk vraagt om een continu zoeken naar de juiste balans hiertussen, een balans die altijd afhankelijk is van zowel de individuele- als ook de collectieve situatie van de deelnemers en de ontwikkelingen in de politiek-maatschappelijke context waarbinnen zij bewegen.

Figuur 20. Kissma in de gezamenlijke eetruimte van zijn nieuwe onderkomen (2 oktober 2020)

Gelimiteerde 'succes' verhalen bij empowerment van ongedocumenteerde jongeren

Het gebrek aan toekomstperspectief voor deze doelgroep maakt dat 'succes' verhalen tegen doelgroep-specifieke grenzen aanlopen. Zo heeft Kissma, van de dagopvanggroep in Nieuwland, dankzij zijn destijds getoonde inzet om het pand te onderhouden een kamer ter beschikking gekregen. Het complex waar hij nu woont biedt een intensieve sociale structuur; zo zijn er veel gezamenlijke ruimtes en wordt er samen gegeten. Toch geeft Kissma, 21 jaar wanneer hij zich bij dit wooncollectief voegt, zich niet helemaal over aan een 'thuisgevoel'. Reden hiervoor noemt hij 'the document problem' waarmee hij kampt. De onzekerheid die het gebrek van een status meebrengt maakt dat hij toch niet echt stabiliteit kan ervaren. Daarnaast is er nog een remmende factor op zijn thuisgevoel. Al vier jaar geleden is het dat Kissma vertrok van zijn naasten: 'I was 17 when I left. My family didn't know... back then I felt very big. But when I look back now, I realize: I was very young'. Wanneer hij mij een rondleiding geeft door zijn nieuwe huis, zegt Kissma: 'It's almost home'. Ik: 'Almost? What do you miss?'. Hij kijkt me aan, wendt dan zijn blik naar de vloer als hij antwoord: 'Family I guess.' Hoewel Kissma ondanks ongedocumenterd te zijn, een situatie heeft weten te creëren waarin hij een woonplek heeft een deel uitmaakt van een sociale gemeenschap, blijft zijn gevoel van belonging geremd. (Amsterdam, 2 oktober 2020)

Processen van empowerment zoals in gang gezet door ondersteuners en gemarginaliseerde gemeenschappen worden geremd door beperkingen gelegen in het 'moeras' dat de politiek-maatschappelijke context vormt, Wat is nodig om empowerment doorgang te geven:

1. Toegang tot professionele zorg (zie o.a. Nieuwland opvang)	2. Mogelijkheid om geld te verdienen (zie o.a. PrintRights)
3. Mogelijkheid tot een stabiele thuissituatie (zie o.a. CoCreative)	4. Handelingsvrijheid (nu beperkt door het procedurele regime waar mensen in moeten bewegen, waaronder de opvangstructuur, zie o.a. PrintRights en Nieuwland dagopvang)
5. In staat gesteld worden om in het eigen levensonderhoud te voorzien in plaats van afhankelijk te worden gemaakt van hulp (zie o.a. het label van patiënt/cliënt dat passief maakt)	6. Toekomstperspectief zodat de blik op de lange termijn gericht kan worden (zie o.a. CoCreative en gevoelens van thuis)

7. Slot | Hoe empowerment processen duurzaam te ondersteunen?

Nu we tot het slot gekomen zijn komen we terug op de vraag: **welke invloedssferen een remmend effect hebben op processen van empowerment en welke juist van ondersteunende aard zijn, en hoe sociaal ondersteuners kunnen bewegen tussen beperkingen en mogelijkheden.** We hebben besproken hoe behaalde successen in de projecten op individueel en collectief niveau door de inzet van **deelnemers** en de **ondersteuning** die vrijwilligers en projectbegeleiders bieden, haaks kunnen staan op de structuren die demotiveren om het eigen leven in te richten naar eigen behoeften. De ingezette processen van empowerment kunnen niet volledig doorlopen worden – mensen kunnen zich niet 100% geven – doordat beweging op het **institutionele** vlak achterblijft. De deelnemers van deze projecten verkeren in een vacuüm doordat hun gebrek aan papieren de toegang beperkt tot zaken als werk, huisvesting, en deskundige hulpverlening. Lokale empowerment projecten hebben veel potentie maar de politiek als cruciale schakel blijft achter. Hoewel deze schakel moeilijk te bewegen is, dient de mogelijkheid om haar te betrekken niet vergeten te worden in dagelijks ondersteunend werk. Dit verschuift onterecht de verantwoordelijkheid naar bijvoorbeeld de ‘eigen kracht’ van deelnemers of het ontwerp van een project.

Tegelijkertijd kan het verlamdend zijn om empowerment projecten alleen maar te zien als zijnde gecoöpteerd in een neoliberal discours wat marginaliserende structuren in stand houdt. Want waar verzetten we dit sociaal werk dan voor? Dit is niet alleen ongenueanceerd gegeven de diversiteit in het sociaal werk-landschap. Het brengt ons ook niet verder dan een dergelijk verwerpend oordeel en kan daarmee aanleiding geven tot passiviteit. De bespreking van deze projecten volstaat in het beantwoorden van deze vraag. Hoewel de situatie soms hopeloos lijkt, tot moedeloosheid stemt, is het dankzij het ‘doormodderen’ van zowel de deelnemers als ook de betrokkenen bij HtS dat er stappen gezet zijn. Ongedocumenteerde mensen hebben niet de middelen om zichzelf helemaal te geven maar kunnen dat wel deels – dat is de ruimte tussen niets en alles, tussen passiviteit en verzuipen, waar HtS naar zoekt. Het vergt lef en politieke visie om daarin te experimenteren in het vormgeven van projecten, zeker gegeven de tendens dat subsidieverstrekkers al voorafgaand aan projecten zicht op de beoogde resultaten willen hebben. Maar die zoektocht is wezenlijk. Kleine doch betekenisvolle stappen bieden weerstand aan verlamdende kritiek op de structurele beperkingen van empowerment voor ongedocumenteerde mensen.

Deze analyse beoogt daarmee geen oproep te zijn aan sociaal ondersteuners tot passiviteit of verlamming. Het is een aanmoediging tot ‘doormodderen’ in het ondersteunen van empowerment processen voor sterk gemarginaliseerde groepen in het volle bewustzijn van die limiterende context. Het zijn de kleine stappen waardoor processen van empowerment in gang konden worden gezet, en waardoor mensen op kleine delen van hun leven grip kregen. Stappen zodat mensen een team en thuisbasis vonden, ervaringen van marginalisatie met elkaar konden delen, of samen konden koken. Stappen zodat een project doorgang kon vinden waarbij deze gemarginaliseerde groep zichzelf midden in de samenleving plaatste, stappen die maakten dat andere leden van de samenleving mondkapjes droegen die door ongedocumenteerde sociale ondernemers zijn gemaakt. Stappen zodat de stem van deelnemers niet die van de passieve cliënt is maar die van de sociale ondernemer. De kleine stappen die **ondersteuners** mogelijk maken, vormen de politieke nuances van verzet waarin **ongedocumenteerde mensen** mede vormgeven aan de samenleving ondanks **structuren** die hen marginaliseren.

6. Literatuur

Boumans, J. (2015). *Naar het hart van empowerment. Een onderzoek naar de grond*. Trimbos Instituut en Movisie.

Calvès, A.-E. (2009). Empowerment: généalogie d'un concept clé du discours contemporain sur le développement (JPD Systems, Engelse Vert.), *Revue Tiers Monde* 4(200): 735-749.
doi10.3917/rtm.200.0735.

Carr, E. S. (2003). Rethinking empowerment theory using a feminist lens: The importance of process. *Affilia*, 18(1), 8-20.

De Brabander, R. (2019). Politiseren gaat verder dan waarborgen van rechten. *Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op z.d., van <https://www.socialevraagstukken.nl/politiseren-gaat-verder-dan-waarborgen-van-rechten/>

Engbersen, R., Sprinkhuizen, A., & Uytterlinde, M. (2008). *Tussen zelfsturing en paternalisme. Inhoud geven aan empowerment in achterstandswijken*. Movisie.

Isin, E. F. (2009). Citizenship in flux: The figure of the activist citizen. *Subjectivity*, 29(1), 367-388.

Jacobs, G., Braakman, M., & Houweling, J. (2005). *Op eigen kracht naar gezond leven. Empowerment in de gezondheidsbevordering: concepten, werkwijzen en onderzoeksmethoden* [Self Stimulation to a Healthy Life. Empowerment in the Health Care Promotion: Concepts, Procedures and Research Methods]. Utrecht: Universiteit voor Humanistiek.

Kalir, B., & Wissink, L. (2016). The deportation continuum: Convergences between state agents and NGO workers in the Dutch deportation field. *Citizenship Studies*, 20(1), 34-49.

Kaulingfreks, F. (2019). *Word in Progress: Verhalen over opgroeien in een meerstemmige gemeenschap* (Lectorale rede). Hogeschool Inholland, Amsterdam.

Lindblom, C. E. (1959). The science of "muddling through". *Public administration review*, 19(2), 79-88.

Linders, L. (2019). *Op zoek naar houvast* (Lectorale rede). Hogeschool Inholland.

McNevin, A. M. (2012). Undocumented citizens? Shifting grounds of citizenship in Los Angeles. In P. Nyers, & K. Rygiel (Eds.), *Routledge Research on the Global Politics of Migration* (pp. 165-183). Routledge.

Peterson, N. A., & Zimmerman, M. A. (2004). Beyond the individual: Toward a nomological network of organizational empowerment. *American journal of community psychology*, 34(1-2), 129-145.

Räkers, M. (2014). Hulpverlener moet niet opjagen, maar doormodderen. *Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op z.d., van <https://www.socialevraagstukken.nl/hulpverlener-moet-niet-opjagen-maar-doormodderen/>

Trommel, W. A. (2018). *Veerkrachtig bestuur: voorbij neoliberale drift en populistische kramp*. Boom bestuurskunde.

Turner, F. J. (Ed.). (2011). *Social work treatment: Interlocking theoretical approaches*. Oxford University Press [1974].

Van Regenmortel, T. (2002). Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede [Empowerment and Tailored Care. A Powerful Psychological Approach of Poverty]. In J. Vranken, K. de Boyser, D. Geldof, & G. Van Menxel (Eds.), *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2002* (pp. 71-84). Leuven/Leusden: Acco.

- Van Regenmortel, T. (2009). Empowerment als uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 18(4), 22-42.
- Van Steenberghe, F. (2020). Een pleidooi voor radicale eenvoud in de aanpak van sociale problemen. *Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op z.d., van <https://www.socialevraagstukken.nl/een-pleidooi-voor-radical-eenvoud-in-de-aanpak-van-sociale-problemen/>
- Wiktorowicz, Q. (2000). Civil Society as Social Control: State Power in Jordan. *Comparative Politics*, 33(1), 43-61.
- Wong, K. F. (2003). Empowerment as a panacea for poverty-old wine in new bottles? Reflections on the World Bank's conception of power. *Progress in development studies*, 3(4), 307-322.
- Wright, A. (2012). Fantasies of empowerment: mapping neoliberal discourse in the coalition government's schools policy. *Journal of Education Policy*, 27(3), 279-294. doi:10.1080/02680939.2011.607516.